

**YABANCI OKULLARDA EĞİTİM GÖREN OSMANLI'NIN MÜSLÜMAN
ÇOCUKLARI (1865-1908)****ERCAN UYANIK¹****ÖZET**

Yabancı okullar, Osmanlı eğitim modernizasyonu kapsamında gündeme gelen konuların başında gelmektedir. Bu okullara ilişkin hayli zengin bir literatür oluşmasına rağmen buralarda okuyan Müslüman çocuklara dair müstakil çalışma pek yoktur. Söz konusu boşluğu doldurmak amacıyla yapılan bu araştırma için Başbakanlık Osmanlı Arşivi özet katalogları taranarak yabancı okullarda tahsil gören Müslüman talebelerle ilgili belgeler temin edilmiştir. Bu belgelerden elde edilen bulgulara göre, Osmanlı vilayetlerindeki Müslüman çocukların eğitim imkânının hiç olmadığı ya da çok az olduğu yerlerde bu okullara gittikleri anlaşılmaktadır. Liman kentlerindeki çocukların ise resmî okullardan daha kaliteli eğitim verildiğine inandıkları için bu okullara yöneldikleri görülmektedir. Bunun gelecek açısından sakıncalı olabileceğini düşünen Osmanlı bürokratları, aldıkları tedbirlerle buna engel olamayacaklarını anlamış ve yabancı okullarla rekabet edebilecek eğitim kurumları kurmaya çalışmışlardır.

Bu çalışmada, 19. yüzyılın ikinci yarısında yabancı okullarda eğitim gören Müslüman çocuklarının sayısı tespit edilerek, bu okulların Osmanlı eğitim modernleşmesine katkısı değerlendirilmiştir. Bu yönüyle çalışma, Müslüman çocukların yabancı okullara ne ölçüde ve niçin rağbet gösterdiklerinin tespitine katkıda bulunacak özelliğe sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Yabancı Okullar, Misyonerler, Müslüman Çocuklar, Eğitim, Modernleşme.

**MUSLIM STUDENTS OF THE FOREIGN SCHOOLS IN OTTOMAN EMPIRE
(1865-1908)****ABSTRACT**

Foreign schools are one of the main subjects within the context of modernization of the Ottoman education system. Despite the large number of studies about the foreign schools in the Ottoman Empire, there is little independent work on the Muslim children studying in these schools. For the purpose of filling the gap in this area, the Prime Ministry Ottoman Archive summary catalogs were scanned and related documents were obtained. According to the results obtained from the documents, Muslim children attended these schools when there was little or no educational opportunity in the Ottoman provinces. Foreign schools were chosen by the children living in the port cities since they believed these schools provided better education quality than public schools. Therefore, when the Ottoman bureaucrats realized their inability to prevent this situation and believed that it could be dangerous for the future, they started to establish schools that could compete with foreign schools.

This study is focused on the number of Muslim children attended in foreign schools in the second half of the 19th century and the contribution of foreign schools to the modernization of the Ottoman education system. Moreover it also investigates to what extent and why Muslim children became interested in foreign schools.

Keywords: Foreign Schools, Missionaries, Muslim Children, Education, Modernization.

¹ Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Tarih Eğitimi ABD, ercan.uyanik@deu.edu.tr

Giriş

Theodore Zeldin'in "eğitim çağı" olarak nitelendirdiği 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, modern bir eğitim sistemi kurmaya çalışmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin III. Selim Dönemi'nden beri sürdürmüş olduğu askerî ve idarî teşkilatı yeniden yapılandırma çalışmaları, 1838'de Osmanlı iç pazarının İngiliz ve dünya ticaretine açılmasıyla sonuçlanmıştı. 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanlarının vaat ettiği yapısal dönüşümler ise devlet-tebaa ilişkisine yeni boyutlar getirmişti. Gayrimüslimlerin 1856 Islahat Fermanı'nın kendilerine tanıdığı haklara dayanarak Fransız ve İngilizlerin desteğiyle eğitim faaliyetlerini artırmış olmaları, Osmanlı yönetiminin Müslümanların eğitim durumuyla ilgili kaygılanmalarına sebep olmuştur. Gayrimüslimler ile Müslüman tebaa arasındaki sosyo-ekonomik farkın daha da büyümemesi için Müslümanların eğitimini geliştirmeleri gerektiğini anlamışlardı (Somel, 2007: 61-84). Bu süreçte ihtiyaca cevap vermekten uzak olan geleneksel Osmanlı eğitiminin modernleştirilmesi yönündeki çabalar giderek artmış olsa da gelişmeler oldukça yavaştı. Çünkü köklü eğitim kurumları medreselerden yararlanmayı düşünmeyen Osmanlı Devleti, dönemin modernleşmekte olan diğer devletlerden farklı olarak sıfırdan bir eğitim sistemi oluşturmaya çalışmaktaydı. Bu yüzden hem paraya hem de zamana ihtiyaç duymuştu. Tanzimat Dönemi'nde modern bir eğitim sistemi oluşturmaya yönelik önemli adımlar atılmasına rağmen, Osmanlıların sıbyan ve rüştiye mekteplerinden sonra devam edebilecekleri ortaöğretim kurumları oluşturulamamıştı (Ürekli, 2002: 382-406). Bu sırada İstanbul'da Hristiyan ve Musevilerin kendi okullarının yanı sıra gayrimüslimlerin gidebileceği İtalyan, Fransız, Alman ve İngiliz okulları da mevcuttu. Müslüman tebaanın sıbyan ve rüştiye mekteplerinden sonra öğrenimlerini sürdürebilecekleri yer medreselerdi. Ortaöğretimdeki bu boşluğu bir nebze dolduracağı düşünülen Mekteb-i Sultanî ise 1868'de açılmıştı (Şişman, 1989: 8-11).

19. yüzyıl Osmanlısı'nda yabancıların eğitim faaliyetleri, iç politika ile dış politikanın iç içe geçmiş olduğu alanların başında geliyordu (Deringil, 2013: 14). Eğitimle birlikte propaganda faaliyetleri de yürüten misyonerleri destekleyen devletlerin sefaretleriyle sık sık karşı karşıya gelen Osmanlı Devleti'nin bu süreçte tebaası arasında uyanan eğitim iştahına tam olarak cevap vermesi mümkün değildi. Nitekim 1865'lerde rüştiye mekteplerinde Osmanlıca, Arapça ve Farsça öğrenen kimi öğrenciler "*bazı muamelâtça görülen lüzum ihtizasınca*" Fransızca öğrenmek istedikleri için Galata ve Beyoğlu'nda yabancı okullara giderken bazı devlet memurları da yine dil öğrenmek amacıyla Galata ve Beyoğlu'ndaki Avrupalılarla temas kurmaktaydı (İ.DAH.38078).² Bunu sakıncalı gören yetkililer, o sırada kurulması planlanan dil okulunun açılışını hızlandırmışlardı. 1866'da açılan Lisan Mektebi'nin asıl amacı bürokrasiye yabancı dil bilen elemanlar yetiştirmektir.³ Okulun, aynı zamanda yabancı dil öğrenmek isteyen öğrenci ve memurları İstanbul'da yaşayan Avrupalılardan uzak tutma işlevini de üstlenmesi beklenmekteydi (İ.DAH.38078).

Mehmed Emin Âli Paşa, Rumları yatıştırmak üzere gittiği Girit'ten 1867 yılında Sadaret Kaymakamı Fuad Paşa'ya yazdığı mahrem lâyhada, gelinen noktada kamu eğitimini geliştirmenin bir zorunluluk haline geldiğini belirtmişti: "*Milletimizin eğitim ve bilgisini lüzumlu dereceye getirmeye ziyadesiyle gayret ve para sarf etmek farz mesabesindedir. Zira bu hâsil olmaz ise yine dayanamayıp biteriz ve her nasıl etsek ve etrafımızda Çin duvarı gibi surlar*

² Bürokrasiye dil bilen kişiler yetiştirmek üzere 1857'de Paris'te Mekteb-i Osmânî kurulmuştu. Ayrıntıları için bkz. Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmânî (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt V, İstanbul, 1986, ss. 83-160.

³ Lisan Mektebi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi", Ankara Üniversitesi DTCE, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 44, 2008, ss. 77-98.

çeksek yine bilgili kavimler bizi yener ve yavaş yavaş her şeyi elimizden alırlar" (Y.EE.91/29).⁴ Ne var ki süreç ilerledikçe Tanzimat ricalı, bütün Osmanlıları bir arada eğitime hedefini gerçekleştirmenin kolay olmadığını görecekti. Çünkü vilayetlerde açılan ilk modern okullar, yabancılara himayesindeki okullardı. Bu müesseseler öncelikle vilayetlerdeki gayrimüslimler için model olmuştu. Misyonerlerin ve gayrimüslimlerin eğitim faaliyetleri bir süre sonra Müslüman topluluklara da sirayet edecekti. Ancak kendi okullarını finanse etmede çok başarılı olamayan Müslüman tebaanın eğitimi, tamamen devlete düşüyordu (Strohmeier, 1993: 215-241). Nitekim devleti harekete geçiren önemli faktörlerden biri de vilayetlerdeki yabancı misyoner okullarıydı (Fortna, 2005: 75). Bu tehdidin en çok hissedildiği yerler, misyoner faaliyetlerinin yoğunlaştığı vilayetler ile yabancı nüfusu barındıran liman kentleri olmuştu. Bu kentlerin ticarî ortamında kendilerine bir yer kapma isteği, Müslüman çocukları yabancı dil bilmeye yönlendirmişti. Örneğin 1869'da Kudüs kaza idaresi, Kudüs Rüştüye Mektebi'nin programına Fransızca dersinin konulmasını ve bu dili öğretecek Yusuf Farkir Efendi'nin öğretmen olarak atanmasını istemişti. Maarif Nezareti, ticarî bir konuma sahip olmamasına rağmen Kudüs'te yabancılara çokluğu nedeniyle bu isteği kabul etmişti (İ.DAH.42205). Maarif Nazırı Safvet Paşa, 26 Temmuz 1869 tarihinde Sadrazam'a gönderdiği yazıda, İzmir ve Beyrut gibi ticaretin yoğun olduğu şehirlerde Fransızca dil bilgisine duyulan talebin; Müslüman halkta, çocuklarını yabancı okullara gönderme eğilimini artırdığına dikkat çekmişti (İ.DAH.42205). 27 Ocak 1870 tarihli iradeyle de, liman kentleri ile yabancı nüfusun yoğun olduğu şehirlerde rüştiye mekteplerinin müfredatına Fransızca dersi eklenmişti (Somel, 2010: 82).

Bu aşamada yerel yöneticiler, İstanbul'a sürekli olarak Müslümanları eğitecek kurumların bir an önce oluşturulması gerekliliğinden bahseden raporlar göndermekteydiler. 1872 yılının sonunda Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda, Suriye'nin her tarafında yabancılara himayesinde düzgün okullar olduğu halde, devletin birtakım "*küçük ve gayr-i muntazam*" sıbyan mekteplerinden başka okul bulunmadığı için vilayetteki tüm tebaanın çocuklarını zorunlu olarak yabancı okullara verdiğine dikkat çekilmişti. Bundan pek çok kötülük doğduğundan uygun yerlerde düzgün okullar yaptırılması ve nitelikli öğretmenlerin atanması istenmişti (A.MKT.MHM.450/53). 1873 yılında yerel hükümetin izniyle Suriye'deki bazı yabancı okullara Müslüman öğrencilerin alındığı bilgisi İstanbul'a iletilmişti. Bunun Müslüman çocukların Hristiyan okullarına girmelerini resmen tanımak anlamına geleceğini düşünen merkezî eğitim bürokrasisi, çocukların derhal oralardan çıkarılmasını ve bu konuyla alakası olanların cezalandırılmasını istemişti. Konuya dair görüş belirten bürokratlar, tedbir olarak hükümetin denetimi altında çocuklara gerekli eğitimi verecek okulların çoğaltılmasını önermişlerdi. Yabancı okulların yeterince teftiş edilmediğini düşünen yöneticiler, denetimleri altında olmayan ellere çocukların teslim edilmesinin son derece zararlı olabileceğini düşünmekteydiler. Bu tehlikeye karşılık; Tuna, Suriye, İzmir, Yanya ve Selanik gibi merkezlerde nitelikli öğretmenler eşliğinde rüştiye seviyesinin üstündeki ilimlerin okutulduğu ve çeşitli dillerin öğretildiği mektepler kurulursa, yabancı okulların Müslüman talebelere yönelik faaliyetlerinin önüne yavaş yavaş geçilebileceği öngörülmüştü (MF.MKT.13/90).

Suriye ve Beyrut Vilayetleri'ndeki Durum

Osmanlı yetkililerinin baştan itibaren yabancı okullar yüzünden endişeyle takip ettikleri bölgelerin başında Suriye ve Beyrut vilayetleri gelmekteydi (Şişman, 2006: 74-90). Bu nedenle yabancılara eğitim faaliyetlerinin yoğun olduğu Lazkiye, Trablusşam, Akka ve Nablus gibi - aslında kendisine sınır komşusu olmayan- yerler Beyrut'a bağlanarak yeni bir vilayet

⁴ Kısmen günümüz Türkçesi ile verilen lâyihanın orijinal metni için bkz. M. Cemal, *Vesâik-i Siyasîye*, İstanbul, 1327 (1911), ss. 66-68.

oluşturulmuştu (Fortna, 2005: 76).⁵ Böylece yabancıların ve özellikle Fransızların kıyı şeridi boyunca yürüttükleri faaliyetleri yakından takip edebileceklerdi.⁶

Beyrut valisinin vilayetin 1888'deki eğitim durumuna ilişkin verdiği bilgiler, yetkililerin endişelerinin yersiz olmadığını göstermişti. Buna göre, Beyrut'ta Fransızların beş okulu ve 2000 öğrencisi,⁷ İngilizlerin ise dört okulu ve 2400 öğrencisi vardı. Ayrıca Amerikalı misyonerlerle İtalyan ve Alman devletlerinin yönetimindeki okullar ile birlikte Osmanlı tebaası Marunî ve Rum Katolik cemaatlerine ait okullarda da 500 civarında öğrenci bulunmaktaydı. Yüzde doksanı Osmanlı tebaası 5000'i aşkın çocuk yabancıların yönetimindeki okullarda eğitim görürken Beyrut'taki devlet okulları ise birer mülkiye ve askerî rüştiye, yeni tarzda eğitim yapan -ki bunların dördü erkeklere, ikisi kızlara aitti- altı ibtidâî mektebi ve eski usulde tahsil yapılan dört-beş kadar mahalle mektebinden ibaretti. Lazkiye ve Trablusşam sancaklarının kuzey taraflarında, halkı Nusayri olan yerlerle diğer sancaklarda bulunan birçok yabancı okulda da çok sayıda öğrenci eğitim görmekteydi. Buralarda ibtidâî ve rüştiye mekteplerinden başka devlet okulu bulunmadığından çocuklar "*ecnebi terbiyesiyle*" büyümekte ve bundan dolayı yabancı nüfuzu günden güne artmaktaydı. Bedelsiz veya ücret indirimi yaparak beldenin çocuklarını kendi okullarına almaya çalışan yabancılar, ıslahane tarzında sanayi mektepleri kurarak oralara da bir hayli çocuk almışlardı. Bu okullarda yabancıların istediği tarzda eğitilen Müslüman talebelerin, İslam terbiyesinden uzak ve gayrimüslim çocukların da Osmanlı gelenek ve göreneğinden yoksun şekilde mezun olduklarını düşünen vali, çocukların okulları himaye eden devletlere meyilli olmalarından korkuyordu. Vali, Müslüman çocuklara eğitim verecek kurumların oluşturulamaması ve yabancı okullara verilmemeleri halinde, "*Hristiyan teba kesb-i ulum ve maârif*" ederken "*etfal-i islamiyenin bütün bütün cehalet karanlığında*" kalmalarından ürküyordu. Bu nedenle çocukların eğitiminin Beyrut'taki siyasî konuların en önemlisi olduğunu belirten Vali, bu konuda gerçekçi bir tedbir alınması gerektiğini söylüyordu. Beyrut'ta o zamana kadar idadi ve yüksekokul açılmadığından Müslüman çocuklar da tıpkı Hristiyan tebaa çocukları gibi yabancı okullara gitmeye mecburdu. Vali, her sancağa birer idadi mektebi açarak Müslüman çocukları yabancı okullardan kurtarmaya çalışacağını ifade etmişti. Ancak bu idadi okullarının inşaatı tamamlanıncaya kadar önceden yapılan 150-200 kadar öğrenci kapasiteli "*Medrese-i Sultaniye*"nin noksanlarının derhal tamamlanarak öğretmenlerin tayin edilmesini istemişti. Yabancı okullara muhtaç Müslüman çocukların kurtarılması için o yılki maarif gelirinden 200.000 kuruşun harcanması için izin isteyen Vali, böylece 150'si yatılı olmak üzere toplam 250 öğrencinin eğitim alabileceği bir kurum oluşturmayı hedeflemişti (Y.MTV.32/45).

Nusayriilerin çocuklarını Protestan mektebine vermeye başladıkları haberi üzerine, padişahın emriyle Meclis-i Maarif azasından Cemal Efendi ile Siroz eski naibi Hulusi Efendi 1900 yılının Kasım ayında Lazkiye'ye gönderilmişti. 8 Şubat 1901'de gönderdikleri raporda, Nusayri çocuklarından Kamil, Nasır, Sadık, İbrahim, Selim, Hüseyin ve Reşid isimlerinde 9 erkek; Gazale, Lü'lü, Ramize, Hanife, Selma, Necla, Emine ve Zehra adlarında 8 kızla birlikte 17 çocuğun Protestan mektebine gittiğini tespit ettiklerini belirtmişlerdi. Çocukların velileriyle

⁵ Osmanlı vilayet idaresinin dönüşümü konusunda bkz. Nizam Önen-Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye: Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

⁶ Fransızların Akdeniz kıyı şeridindeki nüfuz mücadelesinde, eğitim kurumlarından faydalanması konusunda bkz. Şerife Yorulmaz, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19.Yüzyıl-20.Yüzyıl Başları)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 11, 1990, ss. 697-768.

⁷ Beyrut'taki Fransız okullarına 1887'ye kadar yıllık 24.000 frank yardım eden Fransız Devleti, 1888'de buna 80.000 frank ilave ederek 104.000 franka yükseltmişti. BOA., Y.MTV.32/45, 19 Şaban 1305 (1 Mayıs 1888).

Liva Mutasarrıfı, civar köylerin muhtar ve ileri gelenlerinin huzurunda yapılan tahkikata başlandığında, bunlardan 11 çocuğun babaları, eski mutasarrıf Ziya Bey zamanında rızaları alınmaksızın nüfus siciline mühtedi (hidayete eren) olarak kaydedildikleri halde asla ihtida (hidayete ermek) etmediklerini söylemişlerdi. Eskiden beri Hristiyan oldukları için çocuklarını Amerikan mektebine gönderdiklerini, bunun yeni bir şey olmadığını ve çocuklarının yedi-sekiz seneden beri burada eğitim gördüğünü ikrar etmişlerdi. Olayı ihbar eden kişi ve mühtedi Nusayrilerin durumu kabul etmesi üzerine çocuklar serbest bırakılmıştı. Ancak bunlardan Cemreli Selim ile Reşid, Merduş köyünden Zeynep ve Cendiryeli Gazale mühtedi taifesinin çocuklarıydı. Protestan okulundan çıkarılan çocukların velilerinden onları bundan sonra oraya göndermeyeceklerine dair senet alınmıştı (Y.A.HUS.415/29).

1891 yılında Semerâtu'l-fünûn Gazetesi'nin imtiyaz sahibi Abdülkadir Efendi,⁸ Maarif Nezareti'ne Beyrut ve Suriye vilayetleri İslam ahalisinin itikadını güçlendirmek konusunda bir takım tedbirler içeren bir lâyiha göndermişti. Bunun üzerine Beyrut vilayetinden gönderilen mütalaada, Protestan ve Cizvit papazlarının kurdukları yüksekokullarla mevcut İslam mekteplerinin rekabet edemediği kabul edilmiş, buralara giden çocukları "*efkâr-ı muzır*"ya sevk etmekte olduklarından yakınılmıştı. Bunun vereceği maddî ve manevî zararlardan bahisle vilayetin ibtidâî mekteplerindeki eğitimin düzgün bir şekilde yürütülebilmesi için gereken yerlere kısa sürede öğretmen yetiştirecek bir Dârümuallimîn açılmasının zorunlu olduğu ifade edilmişti (DH.MKT.1870/9). Bu sırada Beyrut'taki Hristiyan okullarının günden güne genişlediğini söyleyen Mihran Boyacıyan,⁹ özellikle bu okullara giden Müslüman çocukların içinde bulunduğu tehlikeye karşı uyarıda bulunmaktaydı (Çetin, 1984: 316-324). Beyrut maarif idaresi, Sayda kasabasında bulunan yabancı ve gayrimüslim okullarına giden 9 kız ve 3 erkek Müslüman çocuğun oradan çıkarılarak Müslüman okullarına verildiğini bildirmişti (Y.PRK.MF.3/13).

1898 yılında Müslüman çocukların Amerikanların Tıbbiye Mektebi ile Fransız Cizvitleri'nin okuluna gittikleri istihbar edildiğinde, velilerine nasihat edilmiş ve çocuklar polis vasıtasıyla bu okullardan çıkarılmışlardı (Y.PRK.UM.44/96). Keza Mezel el-Ali, Mehmed Ali, Ahmed el-Helal, Zeytun el-Cuma, Hasan el-Cuma'nın velileri ve okul müdürü arasında yapılan mukavele ile Hüdeyde kasabasındaki Amerikan okulunda yatılı olarak eğitim gördükleri anlaşıldığında buradan alınmışlardı.¹⁰ Ancak cami ve okuldan mahrum olan buradaki Müslümanların "*tahsil-i ilim ve marifet eylemeleri için birer cami ve mektep tesisi derece-i vücubda*" görüldüğünden ahalinin nakdî yardımıyla cami ile okulun inşaatı kısmen bitirilebilmişti. Beyrut Valisi, inşaatın tamamlanması için gerekli olan 25.000 kuruşun ahalden toplanmasının mümkün olmadığına dikkat çekerek padişahın yardım talep etmişti (Y.MTV.185/80).

Beyrut'ta vaktiyle "el-medreset'ül-patrikiye" adıyla Katolikler tarafından ruhsatsız olarak açılan okula bazı devlet memurlarının akraba ve çocukları da devam etmekteydi. Beyrut vilayetine gönderilen emirde, Müslüman çocukların tamamının bir an önce buradan çıkarılarak İslam okullarına yerleştirilmeleri istenmişti (MF.MKT.458/35). Lazkiye sancağında dört Nusayri çocuğun Amerikan okulunda bulunduğu ihbar edilmesi üzerine, babalarına nasihat edildiğinde kendi rızalarıyla çocuklarını okuldan almışlardı (Y.PRK.UM.53/12).

⁸ 1902-1908 yılları arasında Beyrut'ta maarif müdürlüğü yapan Abdülkadir Efendi'nin biyografisi için bkz. İsmail Durmuş, "Abdülkâdir b. Mustafa Kabbânî", *DİA.*, Cilt 24, 2001, s. 13.

⁹ Mihran Boyacıyan, Beyrut İdadisi'nde öğretmenlik yapan bir Ermeni'ydi.

¹⁰ Bunlar, Suriye Vilayeti'ne tabi Kanitre kazasında çadırlarda yaşayan göçebe aşiretlerin çocuklarıydı.

Beyrut'tan Maarif Nezareti'ne 1901 yılında gönderilen "İslamiyet'ten Nükul"¹¹ başlıklı ihbarda, Beyrut'ta çok sayıda okul açan misyoner cemiyetlerinin birbirleriyle rekabet edecek dereceye geldikleri belirtilerek bunların içinde en tehlikelilerinin Cizvitler olduğu iddia edilmekteydi:¹² *"Lakin bunlar yalnız hem mezheplerini diyanetlerinde takviye etmekte çalışsalar, yahud Rum Ortodoks, Protestan ve belki Yahudileri ve Dürzileri bile kendi mezheplerine tebdil etmekle meşgul olsalar ne ise, heyhat! Din-i İslamla müşerref olanları bile kâfir etmeye cüret ediyorlar ve bazı kere muvaffak oldular diye biliyorum."*¹³ Beyrut'taki Cizvit okulunda Mısırlılardan başka Osmanlı tebaasından dört-beş Müslüman öğrenci olduğunu belirten muhbir, bunların içinde askerî ve mülkî memurların çocuklarının da olduğunu ifade etmişti (MF.MKT.624/30). Beyrut vilayetine gönderdiği yazıda Maarif Nazırı, mülkî ve askerî memurların çocuklarından Cizvit mekteplerine hâlâ devam edenler olduğunu ihbar edildiğini belirterek bu konuda tahkikat yapılmasını istemişti. İhbarın doğru çıkması durumunda, velilerine şiddetli ihtarda bulunularak çocukların devlet okullarına naklettirilmesini emretmişti. Bunu kabul etmeyip yabancı okula gitmekte ısrar edenler olursa, bunların hüviyetlerini gösteren bilgileri bildirilmesini emretmişti (MF.MKT.624/30).

Suriye Valisi'nin verdiği bilgiye göre 1892 yılında vilayette yabancıların açmış olduğu okulların sayısı 159'a ulaşmıştı. Cizvitler ve Protestanlar tarafından açılan bu okullara Müslüman öğrenciler, ücretsiz kabul edildiği gibi kitap ve elbise ihtiyaçları da temin edilmekteydi (DH.MKT.1940/68). Misyonerlerin *"tesvilat-ı meşsedetkaranelerine bir sed çekilmek üzere"* Ramazan ayında hem Müslüman ahaliye vaaz etmek hem de velilere çocuklarını bu okullardan çıkarmalarını nasihat etmek için Suriye'nin kazalarına yerel ulemadan yedi kişi gönderilmişti.¹⁴ Bu heyetin dönüşte verdikleri rapordan öğrenildiği kadarıyla Protestan ve Cizvit okulları ile papazların kiliselerdeki ikametgâhına giden birçok Müslüman çocuğu, İncil ve Hristiyanlığa ait kitaplar okumaktaydı. Ulemanın velilere yaptığı nasihatle çocukların tamamı buralardan çıkarılmıştı. Ancak gerektiği kadar ibtidâî mektebi açılmadığı takdirde çocukların yine buralara gitmeye başlamalarının tabii olduğunu ifade etmişlerdi. Suriye'deki Cizvit ve misyonerlerin en çok Bekaa kazasında *"makasid-ı meşsedetkaranelerini icraya muvaffak olduklarını"* belirten Suriye valisi, kazanın merkezi olan Muallâka kasabası ile büyük köylerden Protestan ve Cizvit mekteplerini barındırıp Müslüman nüfusu çok olan Birilyas, Kabilyas, Fer'un ve Cebceniş köylerinde birer ibtidâî mektebi açılmasının zorunlu olduğunu belirtmişti (BEO.28/2045).

Ulema heyeti içinde yer alıp 1892 yılının Ramazanı'nda Müslüman ahaliye vaaz ve nasihat etmek üzere Bekaa kazasına giden Şam ulemasından Baytarzade Şeyh Ahmed Efendi verdiği lâyhada, yukarıda bahsedilen köylerdeki durumla ilgili daha ayrıntılı bilgiler vermişti. Buna göre, Cedisa köyünde biri Protestan diğeri Cizvitlere ait iki okulda 35, Kabilyas köyü Protestan okulunda 8 Müslüman çocuğu eğitim alıyordu. Hiçbir okul bulunmayan Birilyas köyünde 18 İslam çocuğu kilise içindeki papazın ikametgâhına gidiyorlardı. Merc köyü kilisesinde 8 ve Cebceniş köyü kilisesinde 3 Müslüman çocuk vardı. Velilere ettiği nasihatlerle hepsini mektep ve kiliselerden çıkarmayı başardığını belirten Şeyh Ahmed Efendi, kaza

¹¹ Nükul: Vazgeçme, geri dönme, cayma.

¹² İhbar varakasının altında kendisini *"sadık köleniz"* olarak takdim eden kişi, *"İsmimi vermeyeceğim! Ancak arz ettiğim şeylerin hakikat olduğuna yemin ederim efendim"* diye yazmıştı.

¹³ Muhbirin iddiasına göre bunlardan biri Mısırlı Ahmed Fuad'dır. Küçüklüğünden beri bu okulda okuyan Ahmed Fuad mezun olunca Hristiyan olmuş, rahip olmak üzere Cizvitler tarafından Paris'e kaçırılmıştı.

¹⁴ Bunlar; Rıza, Muhsin, Cemal, Reşid, Mustafa, Ahmed ve Mehmed efendilerdi. BOA.,MF.MKT.143/93, 10 Zilkade 1309 (5 Haziran 1892).

merkezine 11 saat mesafedeki Fer'un köyünde biri erkek diğeri kızlara ait iki Protestan mektebine 80'i aşkın Müslüman çocuğun devam ettiğini belirtmişti. Şeyh, bunlardan ancak 25 erkek ile 5 kız çocuğunu buradan alabilmiş, geriye kalan 55 çocuğun çıkarılmasını müftü ve diğer ulemaya tevdi etmişti (BEO.28/2045 Lef 2). Daha sonra Hasbaya'da Müslüman kızların Cizvit okullarına gittiği öğrenildiğinde, Hasbaya İnas Mektebi'nin yabancı okullara rağbeti azaltacak derecede ıslah edilmesine karar verilmişti (MF.MKT.157/60).

Ma'an Mutasarrıfı, Salt kazasına tabi Karak kasabasında okul olmadığı için Müslüman çocukların İngiliz mektebine gittiğini belirtmişti. Ayrıca İngilizlerin o civardaki aşiretler ve çöl bedevilerine de misyonerler göndererek onların dinî akîdelerini bulandırmaya çalıştıklarından şikâyet etmişti. Buna karşı koymak için Karak Kasabası'nda inşa edilmesi düşünülen ibtidâî mektebi için maarif bütçesinden 1.000 kuruş tahsisat isteyen Mutasarrıf, İngilizlerin kandırmacalarına karşı aşiretlere ve bedevilere nasihat etmek üzere seyyar olarak gezecek yerel ulemeden birinin 2.000 kuruş maaşla maarif müfettişliğine atanmasını istemişti (BEO.327/24485).

Suriye Maarif Müdürü Halil Bey 1894'te yaptığı tahkikatta, vilayetin bazı yerlerinde Müslüman çocukların gizlice gayrimüslim mekteplerine devam ettiklerini anladığında, valilik kanalıyla kaza mutasarrıflarına gerekli emirleri göndermişti. Halil Bey, Temmuz 1894'te devren Baalbek ve havalisinde okulları teftiş ederken Baalbek merkezinde bulunan Protestan mektebine devam ettikleri anlaşılan iki Sünnî ve üç Şîî çocuğu buradan çıkarıp devlet okullarına göndermiş, bu çocukların velilerini Baalbek Hükümet Konağı'na çağırarak gerekli nasihatlerde bulunmuştu. Ayrıca Nebek, Yebrud ve Dirita köylerindeki Protestan okullarına giden 25 çocuk buradan alınıp devlet mekteplerine yerleştirilmişlerdi. Çocukların velileri ile köylerindeki sıbyan mektebi hocalarından bundan sonra onları yabancı okullara göndermeyeceklerine dair taahhüt senetleri alınmıştı (MF.MKT.226/41).

1896'da okulun bağlı olduğu cemiyetin misyonerleri tarafından Cebel-i Kalamon'daki Protestan mektebinde üç Müslüman çocuğun bulunduğu ifade edilmişti. Suriye Valiliği, yerel yöneticilerden bu çocukların okuldan çıkarılması ve bir daha onları bu tür okullara göndermeyeceklerine dair velilerinden senet alınmasını istemişti (MF.MKT.321/28). Bununla birlikte Şam'daki Lazarist mektebinde 15'i yatılı, 11'i ise gündüzlü okuyan Kudüsade, Ramizzade ve Emirzade gibi önemli ailelerden 26 çocuk buradan çıkarılmıştı. Vilayet Maarif Meclisi huzuruna çağrılan velilerinden, bundan böyle çocuklarını bu okula göndermeyeceklerine dair teminat alındıktan sonra öğrenciler seviyelerine göre İslam okullarına yerleştirilmişlerdi (MF.MKT.327/41). Lazarist okulunun bir diğer müdaviminin de Şam Redif Fırkası Kumandanı Ferik Osman Seyfi Paşa'nın oğlu Mehmed olduğu anlaşılmıştı (MF.MKT.327/41).

Musul Vilayeti ile Kudüs Mutasarrıflığı

Şîî propagandasına maruz kalan Musul'da¹⁵ Müslüman çocuklar 1875'lerden beri Dominiken rahiplerinin yönetimindeki okullara gitmekteydi. 1894 yılında bu okullarda eğitim gören 100'ü aşkın Müslüman çocuğun velilerine onları buralardan çıkarmaları için salık verilmişti. Veliler, mevcut erkek rüştiye mektebi ıslah edilip kızlar için de bir rüştiye açılırsa çocuklarını rahiplerin yönetimindeki okullardan memnuniyetle alacaklarını ifade etmişlerdi. Vilayet yetkililerine göre, Musul'daki Müslüman çocukların yabancı okullara gitmemesi için merkezde bir idadî mektebi ile kaza, nahiye ve köylerin uygun olanlarında programları daha geniş olan birer ibtidâî mektebinin açılması gerekliydi (MF.MKT.200/32).

¹⁵ Irak'ta Şîî propagandasına karşılık Osmanlı hamleleri konusunda bkz. Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, ss. 141-163.

Musul'daki memurlara göre, Müslüman ahali çocuklarını yabancı okullara göndermeye mecbur hissetmişlerdi. Çünkü Musul'da ıslaha muhtaç bir rüştiye mektebi dışında, Müslüman çocukların gidebileceği herhangi bir eğitim kurumu yoktu. Bu yüzden yabancıların "*bir takım amal ve efkâra binaen*" burada açtıkları okulların nispeten görünürdeki düzgünlüğüne aldanarak çocuklarını sonuna kadar cehalet içinde bırakmamak adına mümkün merteye eğitim almalarını arzu ettikleri için bu okullara göndermişlerdi. Hâlbuki kızların eğitim görebileceği bir kurum olmadığından şimdiye kadar bazı "*masumeler*" yabancı kız okullarına giderek "*maârifin lezzetini tatmış*" olduklarından bu ihtiyacın karşılanması için açılması istenen kız rüştiye mektebinin inşası, idâdi mektebinin açılmasından daha acil ve önemli görülmekteydi (MF.MKT.200/32).

1895 yılının Kasım ayında Müslüman çocukların Kudüs'te bulunan bazı yabancı okullara gittiği istihbar edilmişti. Kudüs Sancağı Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda, yabancı okullara giden Müslüman çocuklar varsa bunun derhal engellenmesi ve babalarının hüviyetlerini gösteren bir defter düzenlenerek İstanbul'a gönderilmesi istenmişti (MF.MKT.305/42). Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Bey'in 14 Aralık 1898'de Mabeyn'e gönderdiği telgrafta, yapılan gizli araştırma neticesinde, bazı Müslümanların tanassur* ettiğinin anlaşıldığını ifade etmişti. Sancakta çok sayıda yabancı okul bulunduğundan bazı Müslümanların çocuklarını gizlice bu okullara gönderdiklerini belirten Tevfik Bey, bu durum öğrenilir öğrenilmez çocuklar hemen bu okullardan çıkarılsalar da bir süre sonra tekrar buralara gitmek istediklerine dikkat çekmişti (Y.PRK.UM.44/96).

Kudüs'ün merkezi ile Yafa'da beş-on Müslüman çocuğunun Cizvit okuluna gittikleri anlaşılınca, velilerine gerekli öğütler verilerek bundan vazgeçmeleri istenmişti. Ayrıca kasaba ve köylerdeki Müslüman muhtarlara, bu tür bir durumla karşılaştıklarında derhal hükümete bilgi vermezlerse şiddetle cezalandırılacakları tebliğ edilmişti. Filistin topraklarında sürekli tanassur amacıyla çalışan yabancıların bu teşebbüslerini çeşitlendirerek genişletmek istediklerini belirten Mutasarrıf Tevfik Bey, hükümetin buna karşı aldığı tedbirlere yenilerini eklemesini istemişti. Tevfik Bey, özellikle "*aşağı sınıf köylülerden bir takım cühela ve fukaranın....muavenet-i nakdiyeye tamaen*" çocuklarını gizlice Hristiyan yetimhanelerine terk ettikleri, bazı kimsesiz Müslüman çocuklarının bu tür yetimhanelere çekilip Hristiyanlaştırılmaları ihtimaline karşı Kudüs'te yetim çocukların eğitimi için bir sanayi mektebi açılmasının uygun olacağını belirtmişti (Y.PRK.UM.44/96).

Anadolu Vilayetlerindeki Müslüman Çocuklar

Yabancı okulların etkinliği Beyrut, Suriye, Musul vilayetleri ve Kudüs Mutasarrıflığı'yla sınırlı değildi. Adana vilayetinde Nusayrilerin yaşadığı bölgeler ile Ermenilerin yaşadığı Anadolu şehirlerinde de çok sayıda yabancı okul vardı (Şişman, 2002: 173-180). Nitekim Protestan misyonerleri, Cebel-i Bereket sancağındaki Ermenilerin çoğunu Protestanlık mezhebine geçirdikleri gibi Kozan ve Akbaz taraflarındaki Müslüman çocuklarını da eğitmeye başlamaları, Osmanlı yerel bürokratlarını endişelendirmişti. Bu çocukların yabancı okullarda okumasının din ve siyaset ile konum ve durum açısından ortaya çıkaracağı çeşitli zararların giderilmesi, köy ibtidâi mektepleri açılıp Müslüman çocukların da "*envar-ı ulum ve maâriften*" faydalanmasına bağlıydı (MF.MKT.243/6). Müslüman çocukların Ermeni okullarına gitmeleri uygun görülmediği için Adana vilayeti, hiçbirinde rüştiye mektebi bulunmayan Cebel-i Bereket sancağının kazaları ile Adana, Mersin, Kozan ve İçil sancaklarında rüştiye adıyla ibtidâi programlı 15 erkek ve Mersin ile Tarsus'ta 2 kız rüştiye mektebi açılmasını istemişti. Ayrıca diğer milletlerin okullarından "*istiğna-yı tam hâsıl olmak*" için Adana Tarsus ve Mersin

* Hristiyanlaşmak

kasabaları civarındaki Nusayri ve Şif mahalleler ile köylerde 25 adet "*talim-i diyanet mektebi*"nin açılmasının siyaseten zorunlu olduğu ifade edilmişti (BEO.325/24341).

Adana vilayetine Mersin'de Amerikalı Misyoner Dr. David Metheny'nin yönetimi altındaki İnas Protestan Mektebi'nde okuyup Dr. Metheny'nin Amerika'ya kaçırdığı Nusayri kızların kurtarılması ve Müslüman çocukların yabancı okullara gitmelerinin önlenmesi için 1893 senesinin Aralık ayında emir verilmişti (A.MKT.MHM.700/5). Ancak okul müdürü Dr. Metheny'nin inatçılığı yüzünden bir mesele çıkmaması için kızların okuldan dışarı çıktıkları zaman alınıp velilerine teslim edilmesini tavsiye etmişti (MF.MKT.195/48). Soruşturma ilerledikçe, Dr. Metheny'nin Amerika'ya kaçırdığı kızların sayısının 15'e ulaştığı ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin bu kızları geri getirme teşebbüslerinin sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır (A.MKT.MHM.700/5).¹⁶

Tarsus'ta Protestan milletinden Yusuf'un evinin bir odasını okula dönüştürerek altı-yedi yaşlarındaki dördü kız ve sekizi erkek İslam çocuğuna Protestanlık öğrettiği anlaşıldığında, öğretimde kullandığı İncil ve Hristiyanlığa ait kitaplara 1896 yılında el konulmuştu. Osmanlı tebaasından olan Cebel-i Lübnanlı Yusuf, 1891 yılında da bir okul açmış ancak ruhsatsız olduğu için hükümet tarafından kapatılmıştı. Yusuf, sorgulama sırasında bu iş için Mersin'deki Amerikan mektebi müdürü Dr. David Metheny'den 15 mecediye maaş aldığını itiraf etmişti (MF.MKT.340/38). Yerel memurlar, bunun başkalarına sirayet etmemesi için çocukların velilerini uyarıyordu. Bu tür okullara Müslüman çocukların -özellikle de kızların- gönderilmemesi için Yusuf'un ruhsatsız olarak açtığı okul Adana Maarif Müdürlüğü tarafından kapatılmıştı (MF.MKT.340/38).

Halep'e tabi Zeytun'da bulunan Asakir-i Nizamiye I. Taburu'nda Mülazım Hasan Efendi ile Pazarcık kazasına tabi Kahplı Aşireti'nden Cafer Ağa'nın iki oğlu Meran sancağında "Ebare" adlı yerdeki Latin mektebine devam ettikleri istihbar edildiğinde, buraya gitmekten men ettirilmişlerdi (Y.PRK.MF.3/29). Halep Valisi'nin 1896'da Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Antakya eşrafından Refet Ağa'nın, oğlu Suphi Efendi'yi Beyrut'ta Marunî milleti mektebine gönderdiğinin istihbar edildiğini belirterek adı geçen öğrencinin bu okuldan çıkarılması için Beyrut vilayetine emir verilmesini istemişti (MF.MKT.309/6). Durumu Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği'ne havale edilen Suphi, ya Antakya'ya babasının yanına gönderilecek ya da okuldan çıkarılıp Beyrut'ta bir Osmanlı okuluna yerleştirilecekti (MF.MKT.309/6).

14 Aralık 1898'de vilayette şimdiye kadar Müslüman ahaliden tanassur eden olmadığını belirten Halep Valisi Rauf Paşa, misyonerlerin okul ve diğer faaliyetleri hakkında vilayete bağlı yerlerden gelen bilgileri aktarmıştı:

Antep'teki Amerikan Ayamar Koleji'ne dört Müslüman çocuğun devam ettiği anlaşılmış, velileri çağrılıp gerekli nasihatler verildiği vakit çocuklarını buradan almışlardı. İskenderun'daki Katolik Kilisesi içindeki okulda bulunan rahibelerin yanına nakış öğrenmek için beş Müslüman kız çocuğunun gitmekte olduğu ve Antakya kazasına tabi Süveydiye nahiyesine bağlı Luşbe köyündeki Amerikan okuluna giden yaklaşık 20 erkek ve 10 kız Nusayri çocuğun İncil ve Tevrat okudukları bildirilmişti. Nahiye kaymakamlığına, bunların hemen okuldan çıkartılarak devamlarına meydan verilmemesi emredilmişti. Halep Valisi, şimdilik Mersin'deki Protestan misyonerleriyle Latin papazlarının açtığı okul ve mabetler vasıtasıyla Ermenileri kendi mezheplerine çekerek nüfuz ve nüfuslarını arttırmak amacından ibaretmiş gibi

¹⁶ Amerika ile Osmanlı Devleti arasında krize neden olan bu olay hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Uyanık, "II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika'ya Kaçırılan Nusayri Kızları", *Kebikeç*, Sayı 37, 2014, ss. 35-56.

görünse de olayın bununla sınırlı kalmayacağını öngörmekteydi. Valiye göre, bu suistimallere karşı "*temin-i istikbal edilmiş olmak*" ve "*hayali bir endişeye*" bile mahal kalmaması için Maraş'ta ikisi misyonerlere ve diğer ikisi Latin papazlarına "*mukabil ve müdafaa olmak*" üzere dört mükemmel okul açılması elzemdi. Zeytun'daki Katolik, Protestan ve Ermeni mekteplerine karşı Zeytun'a tabi Tanur ve Çukurhisar köylerinde birer okul ve Yenicekala'daki Latin papazlarının faaliyetlerine karşılık Yenicekala'nın merkezi olan Dengele köyü ve ahalisinin çoğu Müslüman olan 400 haneli Göksun kasabasında düzgün bir ibtidâî mektebinin açılmasının gerektiği vurgulanmıştı. Ayrıca Pazarcık ve Elbistan'daki heterodoks aşiretler için uygun yerlerde beş-altı ibtidâî mektebi açılacaktı (Y.PRK.UM.44/96).

19. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'nun bütün vilayet ve kaza merkezlerinde rüştiye ve idadi mektepleri yaygınlaştırılmışsa¹⁷ da bazı yerlerde sayıları az olmakla birlikte Müslüman çocukların yabancı okullara gittiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1896 yılında Sivas'tan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta belirtildiği üzere, Amasya Belediye tabibi İbrahim Efendi'nin oğlu Enver ve telgraf çavuşu Abdi Ağa'nın oğlu Rüşdü ve Salih Efendi'nin oğlu Nadir'in Cizvit mektebine gittikleri haber alınmıştı. Velilerine gerekli tembihler yapılarak çocuklar Cizvit okuluna gitmekten men edilmişlerdi (DH.TMIKM.98/21). Kala-i Sultaniye'de bulunan Fransız Katolik okulu ile Alyans İsrailit mektebine gittikleri anlaşılan Bahriye miralaylarından Mehmed Sabri Bey'in oğluyla Bahriye kolağalarından Ahmed Kaptan'ın kızları buralardan çıkarılmıştı (MF.MKT.542/10). 1901 yılındaki teftiş sırasında birkaç İslam çocuğunun, Bursa'da Fransız Devleti tebaasından Mösyö Veltas tarafından 16 Mayıs 1893 tarihinde ruhsatsız olarak açılan ibtidâî derecesindeki Fransız okuluna gittikleri anlaşılmıştı. Velilerini çağıran Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürü, çocukların resmî okullara göndermelerini sağlamıştı (MF.MKT.561/47).

Balkan Vilayetleri'ndeki Durum

Preveze'de İtalyan Mektebi öğrencilerinin büyük çoğunluğunun Osmanlı çocuklarından oluştuğu ve Preveze Mutasarrıfı'nın kız torununun da buraya gittiği 1890 yılında Matin Gazetesi'nde haber yapılmıştı. Yanya Valiliği, 27 Kasım 1890'da Preveze Müslümanlarının çocuklarının İtalyan mektebine gitmemeleri için açılacak olan kız mektebine İstanbul'dan bir öğretmen gönderilmesini istemişti (DH.MKT.1797/68). Kız okulunun açılışını olumlu karşılayan Maarif Nezareti, merkezi eğitim bütçesinin buna olanak vermemesi yüzünden öğretmen maaşlarıyla diğer masraflarının yerel bütçeden karşılanması gerektiğini vilayete bildirmişti (DH.MKT.1808/23). Bu sırada Balkanlar'da görülen ayrılıkçı hareketlerin eğitimi kullandığını fark eden Osmanlı yöneticileri, 1893 yılında bu konuda neler yapılabileceğini görüşen özel bir komisyon oluşturmuşlardı. Komisyona göre, bölgede Müslümanların gayrimüslim ve yabancı okullara gitmelerini engellemek için atılması gereken en önemli adım, nitelikli eğitimcilerin yönetiminde Osmanlı tebaasının ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde ve sayıda okullar açmaktı. Bölgeden toplanan maarif hissesi vergisinin düşüklüğünü ve merkezi bütçenin elverişsizliğini göz önünde bulunduran komisyon, idadi mekteplerinden ziyade ibtidâî mekteplerinin yaygınlaştırılmasının daha gerçekçi bir hedef olacağını kararlaştırmıştı (Y.PRK.MF.3/10).

¹⁷ Bu sırada Anadolu'nun taşrasında örnek olarak bakabileceğimiz yerlerden biri olan Çankırı'da hem rüştiye hem de idadi mevcuttur. Diğer taraftan vakıflar eliyle finanse edilen Osmanlı'nın geleneksel eğitimi kurumları medreseler öğretime devam etmektedirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Galip Eken, "19. Yüzyıl Sonlarında Çankırı'da Eğitime Dair", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 37, Sayı 1, Haziran 2013, ss. 107-116.

İşkodra Valisi'ne göre ise Müslüman çocuklarının bölgedeki İtalyan okullarına rağbet göstermesi, çeşitli dilleri öğretebilecek okullar ile idadi derecesinde okul yokluğundan kaynaklanmaktaydı (ŞD.1960/5). Nitekim Maarif Nazırı Zühdü Paşa 7 Eylül 1897'de Şura-yı Devlet'e gönderdiği tezkirede, İşkodra'da rüştiye mektebinin öğretim yapmaması ve idadi mektebinin olmaması sebebiyle Müslim-gayrimüslim birçok Osmanlı tebaası çocuğun İtalyan okuluna devam ettiklerini belirtmişti. Zühdü Paşa'ya göre, bunu engellemenin tek yolu, Osmanlıların gidebileceği okulların yapılmasıydı. Ancak 120.500 kuruş olan vilayetin yıllık eğitim geliri, maarif memur ile öğretmenlerin yıllık maaş ve giderleri olan 278.20 kuruşa yetmediğinden her yıl 160.000 kuruşa yakın bir meblağ merkezî eğitim bütçesinden ödenmekteydi. Zühdü Paşa, eğitim bütçesi bundan daha fazla para göndermeye elvermediğinden İşkodra'da idadi mektebinin açılmasının şimdilik mümkün olmadığını belirtmişti. Paşa, Müslüman çocukların yabancı okullara gitmesi uygun olmadığından rüştiye mektebinin müfredatının îdâdi derecesine yaklaştırılmasının uygun bir çözüm olabileceğini ifade etmişti (ŞD.1960/5).

İşkodra vilayetinden 1900 yılında İstanbul'a gönderilen yazıda ise Latin piskoposlarının Dayçe ve Barbilos köylerinde "*ecnebi ianesiyle ve ecnebiye hizmet*" edecek okullar açtıkları belirtilmişti. Vilayet yetkilileri, bu okullardan doğacak zararların önünü almanın ve Osmanlı tebaasının yabancı okullara müracaat etmesine gerek kalmamasının devlet okullarının açılmasına bağlı olduğunu ifade etmişlerdi. Bu nedenle Dayçe ve Barbilos köylerinde açılması istenilen üç ibtidâî mektebi masraflarının diğer vilayetlerin maarif hissesi vergisinden ödenerek açılmasını istemişlerdi. Böylece oralarda Osmanlı tebaasının ecnebi mekteplere olan rağbetini azalacağı düşünüyordular (BEO.1563/117166).

Selanik Valisi Rıza Paşa 1898'de, Protestan misyonerlerin şimdiye kadar Selanik Vilayeti'nde okul açmadığını belirterek Selanik merkezinde Katolik rahiplerinin, İtalyan ve Almanlar ile Museviler için Alyans İsrailit'in özel okulları olduğunu belirtmişti (Y.PRK.UM.44/96). 1904'te Mabeyn'e gönderdiği yazıda, Rumeli Vilayetleri Umum Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa ise "*Selanik'teki İslam gençlerinin servet sahibi olanlarından çoğu bizzat ticaretle ve sermaye tedarik edemeyenlerin de yerli ve yabancı ticarethanelerle müessesat-ı maliye ve sarrafiyede kitabetle iştigal eyledikleri ve umur-u ticariyece lazım gelen malumatı istihsal için senede on beş yirmi kadar gencin İsviçre ve Fransa mekteplerine azimet ve kudreti olmayanların da Selanik'te vaki Fransa İtalya Romanya ve Rum ticaret mekteplerine*" devam ettiklerini belirtmişti (Y.MTV.260/200).¹⁸ Her iki durumda da bu gençlerin fikirleri ve İslamî terbiyeleri bozulduğundan gençleri bu durumdan kurtarmak için Hüseyin Hilmi Paşa, şehrin ileri gelenleriyle bazı müzakerelerde bulunmuştu. Selanik'te önceden tesis edilip çok gelişen Yadigâr-ı Terakki ve Feyziye adlı özel okullara¹⁹ iki sınıf eklenerek ticaret ve sanayide çalışacak öğrencilere maliye ve ekonomiye dair bilgilerin öğretilmesini kararlaştırmışlardı.²⁰ Hüseyin Hilmi Paşa, Padişah'tan bu kararın hayata geçirilebilmesi için Terakki ve Feyziye mekteplerine yıllık 10-15 bin kuruş verilmesini istemişti (Y.MTV.260/200; MF.MKT.792/656).

¹⁸ Fransız gazeteci Paul Fesch, Fransa Dışişleri Bakanlığı için Doğu'daki Fransız okullarını teftiş eden Marcel Charlot'nun raporuna dayanarak 1906 yılında Selanik'teki Saint-Benoit Koleji'nde 40 Müslüman öğrenci olduğunu söylemektedir. Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"* (Çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul: Pera Yayınları, s. 496.

¹⁹ Selanik'teki özel İslam okulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selânik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2003.

²⁰ Programa; Ticaret, Hukuk-ı Ticaret, Kavaid-i İktisadiye ile Usul-ı Defteri, Muhasebat ve Muhaberat-ı Ticariye dersleri eklenecekti.

Yasal Düzenlemelerle Yabancı Okulları Denetleme Çabaları

Osmanlı Devleti'ndeki okulları genel ve özel okullar şeklinde ikiye ayıran 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi, yabancı okulların tabi olduğu kuralları belirlemişti. Buna göre yabancı okullarda öğretmenlik yapacak olanların elinde Maarif Nezareti tarafından onaylanmış bir belge bulunması, ahlâka ve siyasete aykırı ders okutulmaması için kitapların onaylı olması gerekmektedir. Ayrıca yeni bir yabancı okulun açılabilmesi için İstanbul'da Maarif Nezareti'nden vilayetlerde ise valiliklerden ruhsat alınması şarttı (Koçak, 1985: 486-487). 3 Aralık 1872 tarihinde sefaretlere yazılan bir bildirimle, kanunun uygulamaya konulacağı İstanbul'da elçiliği bulunan tüm devletlere bildirilmişti. Bu tebliğe cevap veren Belçika ve İtalya sefaretleri sadece İstanbul'da birer okulları bulunduğunu belirtmişlerdi. İtalya Sefareti, doğrudan kendi devletlerinin yardımıyla idare edilen okula başka bir devletin müdahalesini kabul etmeyeceğini bildirmişti. Rusya ve İspanya sefaretleri Osmanlı Devleti'nde okulları olmadığını bildirirken Amerika, İngiltere, Avusturya, Almanya, İsveç, Yunan ve Flemenk sefaretleri ise tebliğe herhangi bir cevap vermemişlerdi (Mutlu, 2005: 26-27).

1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin 15. maddesi, kanuna uymak koşuluyla özel eğitimin serbest olduğunu açıklarken, 16. maddesi ise tüm okulların devletin denetimi altında olduğunu vurgulamaktaydı. Kanun-ı Esasi'de yabancı okullara ilişkin bir hüküm bulunmuyordu. Daha önceki denetleme çabalarından bir sonuç alamayan Osmanlı yetkilileri, taşrada "maarif meclisleri"ni oluşturarak bu okulları denetlemek istemişlerdi. Maarif Nezareti'nin 23 Aralık 1881 tarihli taşrada maarif idarelerinin kurulmasına dair raporuna göre; bazı yabancıların bilgi ve sanatı yaygınlaştırmak gibi saygıdeğer bir davaya hizmet ettikleri görüntüsü altında, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin kendilerine tanıdığı özgürlüklerden faydalanarak açtıkları okullarda Osmanlı çocuklarını kendi emelleri doğrultusunda eğitime fırsatı buluyorlardı. Birtakım istenmeyen sonuçlar doğurabilecek bu durum, ancak tüm vilayetlerde maarif meclislerinin kurulmasıyla önlenebilirdi. Böylece gayrimüslimlerin ve yabancıların okulları denetim altında alınabilecek ve devlet okullarının kalitesi iyileştirilebilecekti (Berker, 1945: 128). Devletin mevcut malî durumu, her tarafta aynı anda maarif meclislerinin kurulmasına izin vermediğinden, öncelik eğitim açısından diğer yerlere oranla geri kalmış durumda olup eğitimde yabancı etkisine açık olan bölgelere verilecekti. Çünkü yeterli sayıda devlet okulunun bulunmadığı bölgelerde Müslüman çocukları yabancı okullara devam ettiğinden buralarda okulların yaygınlaştırılmasıyla bunun önüne geçilebilirdi (Somel, 2010: 133-134).

II. Abdülhamit'in emri üzerine 20 Ağustos 1885 tarihinde Sadaret tarafından 129. maddenin tadili için çalışmalarına başlanmış ve Maarif Meclisi tarafından bir kanun lâyihası hazırlanmıştı. Bu çalışmadan bir sonuç alınamayınca 129. maddenin tadiline ilişkin çalışmalara devam edilmesi yönünde emir veren II. Abdülhamit, 5 Şubat 1887 tarihli iradeyle yabancı okullar için mutlaka ferman alınması gerektiğini bildirmişti (Düstur, I. Tertip, Cilt 5, 759-760). Gayrimüslim ve yabancı okullarının teftişi için, Maarif Nezareti bünyesinde 1887'de *Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayr-i Müslime Müfettişliği* kurulmuştu (Kodaman, 1980: 94). 1889'da eğitim reformu için uzmanlardan oluşturulan özel komisyon, eski anlaşmalarda yabancı okullara dair bir kayıt bulunmadığını tespit etmişti. Yalnız Berlin Anlaşması'nın 62. maddesiyle ona bağlı protokollerde "*mahal-i mukaddesede ve sair yerlerde bulunan müessesat-ı hayriye-i mezhebiye ve saire için süfera ve konsoloslara*" resmî himaye hakkı verildiğini belirtmişlerdi. Sefaretlerin anlaşmada geçen "*saire*" tabirine dayanarak dini kurumlara bağlı olan ve yabancı rahipler tarafından açılan okulların da buna dâhil olduğunun iddia edilebileceğini göz önüne alan

komisyon, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi yerine geçecek bir kanun layihası hazırlamıştı (Y.A.HUS.223/8).²¹

II. Abdülhamit, 30 Aralık 1891'de tamim olarak çıkardığı bir iradeyle ruhsatsız gayrimüslim ve yabancı okulların ruhsata bağlanmasını istemişse de yabancı müdahalesi yine devreye girdiğinden girişim akîm kalmıştı (Çetin, 1983: 194).²² Babiâli, 28 Mart 1892'de yabancı okulların ve mabetlerin ruhsat almamaları durumunda kapatılmaları gerektiğine dair daha önceden verilen sürenin sona erdiğini bildiren bir genelge yayımlamıştı (Deringil, 2002: 124). II. Abdülhamit, 8 Kasım 1893 tarihli başka bir iradesinde, yabancı okullar için mutlaka ferman alınması gerektiği kuralına uymayan görevlilerin vatana ihanet etmiş olacaklarını bildirmişti (Düstur, I. Tertip, Cilt 6, ss. 1456-1457). 129. maddenin tadil edilmesi ile ilgili komisyonda görüşülen lâyihalarda belirtilen fikirler,²³ 13 Aralık 1896'da yürürlüğe giren "*Vilayât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimât*"ta yer almıştır. Talimata göre, maârif müdürü yılda en az bir kez sorumluluk bölgesindeki okulların istatistiğini Maarif Nezareti'ne göndermek zorundaydı (Mutlu, 2005: 29; Somel, 2010: 142). Böylece İstanbul, hangi bölgede daha çok tehlikeyle karşı karşıya olduğunu bilecekti.

Bütün vilayet ve kaza müftüleri ile naiplerine 14-15 Aralık 1898 tarihinde gönderilen emirde, buldukları yerleşim yerinde tanassur eden kimse olup olmadığı hususunda cevap vermeleri istenmişti. Ayrıca müftü ve naiplerin İslam çocuklarının yabancı okullara devam edip etmediğini araştırıp neticesini Mabeyn'e bildirmeleri emredilmişti (Y.PRK.UM.44/96). Misyonerlerin tebaasının kafasını karıştırdığını düşünen II. Abdülhamit, yaveri Derviş Paşa başkanlığında bir komisyon kurdurarak bunların zararlı faaliyetlerinin önünü alma ve tesirini azaltma yollarını bulmakla görevlendirilmişti (Mutlu, 2005: 144). Ayrıca Protestan misyonerlerin Palu ve Çüngüş'te Ermeni yetimleri için yetimhaneler açtığı bilgisi üzerine II. Abdülhamit'in emriyle eğitim alanında yapılması gereken reformları görüşmek üzere özel bir komisyon kurulmuştu.²⁴ Komisyon raporunda, öteden beri Osmanlı ülkesinde okullar ve yetimhaneler açarak halka "*telkinat-ı muzır*"da bulunan misyonerlerin verdiği zararları ortadan kaldıracak tedbirlerin alınmasının hükümetin önemli görevlerinden olduğunu hatırlatmıştı. Komisyon bu konuda başvurulacak tek çare olarak, çocuklar için hükümetçe gereken yerlere ibtidâî mektepleriyle yetimhaneler açılmasını önermişti (Y.A.RES.101/309).

Bütün vilayet ve sancaklara 1900 yılının Temmuzunda gönderilen emirde, "*misyonerler tarafından vuku bulan telkinat neticesi olarak ahali-i islamiyeden tebdil-i din eden var mıdır?*" diye sorulmuştu. Ayrıca misyonerler tarafından açılan okullarda ne kadar Müslüman öğrenci olduğunun doğru ve seri şekilde araştırılarak Mabeyn'e bildirilmesi istenmişti. Emirde, bu

²¹ Şûra-yı Devlet Dâhiliye Dairesi Reisi İzzeddin Bey'in başkanlığında Şûra-yı Devlet azasından Ferid ve Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite müdürü Galip ve Encümen-i Teftiş ve Muayyene Reisi Naim ve Mekteb-i Hukuk Müdür Muavini Kazım beylerden oluşan komisyonun hazırladığı nizamname maddesinin başlığı, "*Maarif Nizamnamesininin 129. maddesi makamına kaim olmak üzere madde-i nizamiye layihası*"ydı.

²² Zühdü Paşa, Maarif Nezareti'nin yabancı okulları ruhsatlandırma çalışmalarının ilgili devletlerin elçileri tarafından engellendiğini belirtir. Yahya Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 1970, s. 126.

²³ Ahmed Cevdet Paşa, 1893 yılında özel okullara dair sunduğu lâyhada, kapitülasyonların kendilerine tanıdığı haklar çerçevesinde faaliyet göstermek isteyen yabancı okulların, kapitülasyonlarda dayanacağı bir şey olmadığını, Tanzimat Dönemi devlet adamlarının Avrupa'ya hoş görünme kaygısıyla hareket etmelerinin bu okulların yayılmasına sebep olduğunu savunmuştur. Yahya Akyüz, "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Lâyhası", *OTAM*, Sayı 3, 1992, ss. 85-114.

²⁴ Komisyon, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın başkanlığında Maarif Nazırı Zühdü Paşa, Hukuk Müşaviri Hakkı Bey ile Mekatib-i Rüşdiye İdaresi Müdürü Celal Beyden oluşmaktaydı.

konuyu araştırmak üzere vilayetlere özel memurlar gönderilmesine karar verildiğini, bunların yapacakları araştırma sonucunda ortaya çıkacak gerçeklerle verilen bilgilerin uyuşmaması halinde buna sebep olanların cezalandırılacağı ihtar edilmişti (Y.PRK.BŞK.62/64). Bunun üzerinden altı ay geçmeden Maarif Nezareti, Aralık 1900'de tüm vilayet maarif müdürlerine gönderdiği 143 numaralı emirnamede, gayrimüslim ve ecnebi mekteplerine giden Müslüman çocuklar varsa bunların "*hüsn-ı suretle ihrac*" edilerek velilerinin isim, memleket ve memuriyetlerini gösteren bir defterin İstanbul'a gönderilmesini istemişti (MF.MKT.542/10).

Müslüman çocukların gayrimüslim okullarına gitmesini 1902 tarihli bir iradeyle kesinlikle yasaklayan II. Abdülhamit, yabancı okulların bu kadar artışına sebep olarak Kamil ve Münif paşaların müsamahalı davranışlarının neden olduğunu belirtmişti (Mutlu, 2005: 239). 1904 yılında Osmanlı kabinesi de, Müslüman çocukların Hristiyan okullarına devamını yasaklayan bir karar almıştı (Somel, 2010: 232). Ancak vilayetlerden gelen haberlerden; bazı Müslüman çocukların Basra, Manastır, Mamüret'ül-aziz*, Van, Halep, Adana, Aydın, Ankara, Trabzon, Selanik ve Suriye'deki yabancı okullara gittiği anlaşılmıştı.²⁵ Maarif Nazırı Zühdü Paşa, maarif idarelerine gönderdiği yazıda, çocukların velilerine uygun bir şekilde nasihatte bulunmalarını istemişti. Bu sırada İstanbul'da yabancı okullara giden Müslüman çocuklara dair ihbarlar günden güne artmaktaydı. Bu nedenle Zühdü Paşa, Zaptiye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, başta Beyoğlu ve Kadıköy olmak üzere İstanbul'daki yabancı okullara devam eden Müslüman çocuk varsa buralara devam ettirilmemesi için polis marifetiyle velilerine gerekli tembihlerin yapılmasını istemişti (A.MKT.MHM.612/13).

İstanbul'da Yabancı Okullara Gidenler

Kadri Efendi'nin 1881 yılında Mabeyn'e verdiği jurnalde, Rumeli Hisarı'ndaki Protestan mektebinde birçok Müslüman yetim çocuğun eğitim bahanesiyle Hristiyanlaştırılmaya çalışıldığı dilden dile dolaşırken, Maarif Nezareti'nin konuyla ilgilenmediğinden şikâyet edilmişti. Namık Paşa'nın damadı Sudi Bey'in de oğlunu Protestan mektebine gönderdiğini duyduğunu belirten Kadri Efendi, neden çocuğunu "*Mekteb-i Sultani'ye gönderemiyor?*" diye soruyordu (Y.PRK.BŞK.5/37). 1889'da Makri köyünde Frerlere ve Marunîlere ait iki yabancı okulda Müslüman kız ve erkek öğrenciler bulunduğu istihbar edilmişti. Yapılan araştırmada, Kaymakam Rasih Efendi ile Orman ve Maadin Meclisi azasından Sabri Bey'in kızlarının bir önceki yıl kendi okulları tatil olduğu sırada nakış öğrenmek için bir süreliğine kız mektebine gittikleri anlaşılmıştı. Makri köyü Frer Mektebi Müdürü öğretim yılı içinde 15 kadar Müslüman çocuğun okula devam ettiğini söylemişti. Makri köyü Müdüre Dominiken Başrahıbesi de öğretim yılı içinde 11 kızın okula geldiğini itiraf etmişti (MF.MKT.246/66). Okulların tatil dönemi olduğu için bu sırada çocukların okullarında bulunmadığını söyleyen her iki okul müdürü de İslam çocukları okula verildiği vakit, isim ve memuriyetlerini açıkça beyan etmeyen velilerin çocuklarının müstear isimle kaydedildiklerini ifade etmişlerdi. Dolayısıyla çoğu askerî ümera ve mülkiye memurlarının çocukları olup müstear isimle okula kaydedilen Müslüman öğrencilerin Eylül ayında mektepler açıldığında gizlice buralara devam etmeleri muhtemeldi (MF.MKT.246/66).²⁶

* Elazığ (Harput)

²⁵ Örneğin dört Müslüman öğrenci, Bağdat Hristiyan Mahallesi'nde 74 öğrencisi bulunan Protestan Kilisesi içindeki okula gizlice devam etmekteydi. Mutlu, a.g.e., s. 263.

²⁶ Ressam Naciye Neyyal anılarında, kız kardeşiyle kendisini Çamlıca'daki Fransız okuluna gönderen annesinin, bunun komşular ve akrabalar tarafından bilinmesini istemediği için kendilerine birer müstear isim takmayı düşündüğünü belirtmektedir. *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet ve Cumhuriyet Hatıraları* (Haz. Fatma Rezan Hürmen), İstanbul, 2000, ss. 40-41.

Mekatib-i Hristiyanîye ve Ecnebiye Müfettişliği tarafından yabancı okullara çocuklarını gönderdikleri tespit edilen devlet memurları arasında, II. Abdülhamit'in yaverlerinden Celal Paşa ile Tophane-i Sanayi Alayı Miralay Mehmed Bey de vardı. Her ikisi de çağrılıp dil öğrenmenin eskisi gibi zor olmadığı, Müslüman erkek ve kız çocuklarının eğitimi için çeşitli okullar bulunduğu halde onların Hristiyan ve ecnebi okullarına verilmesinin "*şair-i diyanet ve İslamiyet*"e aykırı olduğu ve bunun halife tarafından da hoş karşılanmadığı ihtar edilmişti. Kendileri de "*bu halin çirkinliğini*" kabul ederek çocuklarını derhal yabancı okullardan çıkaracaklarını ifade etmişlerdi (Y.PRK.BŞK.12/85).

Osmanlı yetkililerinin asıl anlamlandıramadığı konu, her kademede Müslümanların gidebileceği okullar varken bazı devlet görevlilerinin çocuklarını hâlâ neden yabancı okullara gönderdiğiydi. Nitekim 1877'de Mekteb-i Mülkiye, 1878'de Mekteb-i Hukuk, 1883'te Sanâyi-i Nefise Mektebi,²⁷ 1882'de Hamidîye Ticâret Mektebi, 1884'de Hendese-i Mülkiye Mektebi, 1887'de Mülkiye Baytar Mektebi, biri yatılı olmak üzere üç tane kız Kız Sanâyi Mektebi, 1892'de Dârümuallimîn-i Âliyye ve 1900'de Darülfünun açılmıştı. İstanbul'da çeşitli devlet okulları açılmış olsa da bazı Müslüman öğrencilerin yabancı dil öğrenme konusunda Avrupalıların maharetine güvendikleri anlaşılmaktadır. Örneğin 1890 yılında geceleri Gedikpaşa'da Cizvit papazlarının ikamet ettiği eve giderek Fransızca öğrendikleri zabıta tarafından tespit edilen bazı yükseköğretim öğrencilerinin soruşturmaya konu olması bunu göstermektedir. Bu kişilerin arasında bazı devlet memurlarının yanı sıra Mekteb-i Hukuk öğrencisi Feyzi, Mekteb-i Mülkiye öğrencilerinden Vahid ve Hikmet efendiler de vardı. Memurların ve öğrencilerin bağlı oldukları Seraskerlik, Evkaf, Şehremaneti ve Maarif dairelerine yazılan yazıda, eğer amaçları dil öğrenmekse İstanbul'da dil öğrenebilecekleri dil okulu bulunduğu kendilerine Cizvit papazlarının yanına gitmemelerinin ihtar edilmesi istenmişti (DH.MKT.1774/103).²⁸

Padişaha sunulmak üzere 1892 yılında İstanbul'da gayrimüslim ve yabancı okullarda okuyan öğrencileri gösteren bir defter hazırlanmıştı. Öğrencilerin gittikleri okullar, yaşları ve babalarının isminin yazılı olduğu listede, 33 öğrenci arasında yer alan Müşir Deli Fuad Paşa'nın²⁹ Reşid, Hayreddin, İslam Bey adlarında üç oğlunun yatılı olarak Kadıköy'deki Frer mektebinde okudukları görülmektedir.³⁰ Ceyb-i Hümayun kâtiplerinden Edip Efendi'nin kızı Halide Hanım, Üsküdar'daki Amerikan High School'da eğitim görmekteydi (MF.MGM.1/63). Bunun üzerine okuldan alınan Halide [Edib], 1901 yılında bu okuldan lisans (Bachelor of Arts) derecesini alarak mezun olan ilk Müslüman kızı olacaktır.³¹

²⁷ Fatma Ürekli, "Sanâyi-i Nefise Mektebi", DİA., Cilt 36, 2009, ss. 93-97.

²⁸ Birkaç gün sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 4. sınıf öğrencilerinden beş öğrencinin de dil öğrenmek için söz konusu eve gittikleri anlaşılmıştı. BOA., DH.MKT.1776/5, 15 Rebülevvel 1308 (29 Ekim 1890).

²⁹ 1887-1888 ders yılında Reşid, Hayreddin ve İslam'ı Saint-Joseph Lisesi'ne kaydeden Müşir Deli Fuat Paşa, daha sonra Said, Esad, Hidayet, Ahmed, Ali ve İbrahim Halid isimlerinde diğer altı oğlunu da aynı okula kaydettirmişti. Suna Timur Ağıldere, "Kültürlerarası İletişimde Eylem Odaklı Yaklaşım: İstanbul Saint-Joseph Lisesinin Türk Öğrencileri (1870-1905)", *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 18, 2008, s. 131.

³⁰ M. A. Belin'in belirttiğine göre, 1894 yılında okulun 243 öğrencisinden 8'i Müslüman'dı. M. A. Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople, Editeurs Alphonse Picard et Fils*, Paris, 1894. Aktaran Ağıldere, a.g.m., s. 131.

³¹ Halide Edib, tekrar koleje dönüşünü anılarında "*İkinci defa kolej hayatı*" başlığı altında anlatmıştır. Ayrıntı için bkz. Halide Edib Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Can Yayınları, 2011, ss. 149-160.

Agustino Danufso imzasıyla Fransızca olarak verilen jurnalde, birçok İslam çocuğunun Beyoğlu ve Galata'da Lazarist papazlar tarafından açılan okullarda yatılı ve gündüzlü okuduğu ihbar edilmişti (Y.PRK.TKM.45/5). 1902'de Mekatib-i Rumiye Müfettişliği'nden verilen müzekkerede, Kuzguncuk Rum İnas Mektebi'nin teftişi esnasında, Şirket-i Hayriye biletçisi İsmail Efendi'nin bir kızının öğrenciler arasında görüldüğü bildirilmişti (MF.MKT.624/42). Aynı yıl Meclis-i Maarif Kalemi Müdür Muavini Alâeddin Efendi, Kadıköy'de Moda ve Yeldeğirmeni mahallelerindeki erkek ve kız Fransız okullarında bazı Müslüman kız çocuklarının kayıtlı olduklarını ihbar etmişti. Alâeddin Efendi, bu çocukların içinde İkinci Fırka-i Hümayun'da görevli Ömer Bey'in kızları Saffet ve Nimet'in de bulunduğunu söylemişti (MF.MKT.633/54). 1903'te Balmumcuzadeler'den Agâh Bey'in oğlu Rıza ve Musika-i Hümayun mülazımlarından Mehmed Bey'in oğulları Hüseyin, Mehmed ve Mahmud ile Galata Gümrüğü Muhasebe Kalemi kâtiplerinden Ahmed Bey'in oğlu Ruhi'nin Rumeli Hisarı'ndaki Robert Koleji'ne gittikleri ihbar edilmişti (MF.MKT.711/9).

İstanbul'daki yabancı okullara Müslüman çocukların gittiğine dair ihbarlar artınca, bu konuda kapsamlı bir araştırma yapılmasına gerek duyulmuştu. Dâhiliye Nezareti, 4 Aralık 1905'te Zaptiye Nezareti'nden İstanbul'da bulunan yabancı okullara devam eden öğrencilerin sayısı ile babalarının isimlerini tespit etmesini istemişti. Zaptiye Nezareti, konuyu Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıflıkları, polis müdüriyetleri ve Beşiktaş zabitasına havale etmişti (DH.MKT.1049/29). Yapılan araştırma sonucunda yabancı okullarda okuyan öğrencileri ve velilerini gösteren beş defter, 26 Mart 1906'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmişti. Bu defterleri Sadaret'e gönderen Dâhiliye Nezareti, Haydarpaşa'daki Alman Mektebi'nin 110 öğrencisinden 37'sinin Müslüman çocuğu olduğuna dikkat çekmişti. Sadaret 25 Nisan'da Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda, defterlerde adı yazılı çocukların velilerine, çalıştıkları daireler aracılığıyla tebligat yapılmasını istemişti.³²

Sadrazam Ferid Paşa'nın 15 Mayıs 1906'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 867 numaralı tezkirede, Zaptiye Nezareti tarafından yapılan araştırma sonucunda defterde isimleri yazılı çoğu öğrenci velilerinin kim olduğu tam anlaşılamadığı için daha detaylı bir inceleme yapılmasını istemişti (DH.MKT.1049/29). Bunun üzerine Zaptiye Nezareti; İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar ve Beşiktaş'a gönderdiği tamimde, yabancı okullardaki öğrencilerin kimlerin çocukları oldukları tam olarak anlaşılmadığı için yeniden yapılacak bir araştırmayla tam bir liste oluşturulmasını istemişti (ZB.591/7). Zaptiye Nezareti, yaklaşık bir yıl sonra bu çocukların velilerinin kimler olduğunu ve hangi dairelerde çalıştığını gösteren defterleri Dâhiliye Nezareti'ne göndermişti (DH.MKT.1049/29). Dâhiliye Nezareti de bu defterleri 24 Nisan 1907'de Sadaret'e göndermiş, Sadrazam Ferid Paşa, 9 Haziran 1907'de ilgili dairelere tebligat yapılabilmesi için söz konusu defterleri tekrar Dâhiliye Nezareti'ne göndererek gerekenlere nasihat edilmesini istemişti (DH.MKT.1049/29).

Osmanlı çocuklarını yabancı okullarına gitmeye sevk eden, bu okulları başarının kaynağı olarak görmeliydi. Nitekim Osmanlı bürokrasında "katib-i sani" olarak çalışan Abdülkerim Efendi 1907 yılında II. Abdülhamid'e sunduğu lâyhada, çocuklarını yabancı okullara gönderen ebeveynlerin hissiyatına tercüman olmuştur. Müslüman çocukların yabancı okullara gitmesinin iki özel amaca dayandığını söyleyen Abdülkerim Efendi'ye göre bunlardan "*biri zaman ve hal ile mütenasip tahsil ve terbiye görmekten diğeri de ismet ve namusu muhafaza eylemekten ibarettir.*" Tarafsızca değerlendirildiğinde, çocuklarını Hristiyan mekteplerine gönderenlerin

³² Zaptiye Nezareti, bu sırada Şûra-yı Devlet azaları Reşad Bey'in iki çocuğunun Fransız okuluna ve Mansur Paşa'nın oğlunun Alman okuluna gittiğini tespit etmişti. BOA., ŞD. 2755/55'ten aktaran Mutlu, a.g.e., s. 374.

"mecburiyet ve mazeretleri tahakkuk eder"³³ diyen Abdülkerim Efendi'ye göre Müslüman çocukların yabancı okullara gitmesini engelleyebilmek ancak Osmanlı okullarının ciddi şekilde ıslah edilip bu konudaki ihtiyacı giderecek hale getirilmesiyle mümkündür. Aksi takdirde mevcut yasağa uyulması, *-mademki kendini bilen bir ferd evladının cahil, ahlaksız kalmasına ruy-ı rıza gösteremez-* hiçbir şekilde mümkün olamazdı. *"Evet padişahım!...birçok adamlar istikbali düşünerek çocuklarını mekatib-i Hristiyanıyeye vermeye lüzum-ı kat'i görüyorlar.....bugün bizim mekteplerimizde idareden, ahlaktan, muntazam bir tedristen eser yoktur.....ve yalnız mekatib-i islamiyeye devam eden etfalın tulumbacıdan başka bir şey olamadıklarını itirafa mecburiyet-i vicdaniye ettiğimi hasbeten lillah arz eylerim"* (Y.PRK.AZJ.52/28).³⁴

Osmanlı okullarıyla karşılaştırıldığında daha kaliteli bir eğitim veren yabancı okulların Müslümanlar tarafından gıptayla takip edildiği anlaşılmaktadır.³⁵ Öyle ki, 1885-1887 yıllarında İstanbul'da çalışan Amerikalı diplomat Samuel S. Cox anılarında, *"...yabancı eğitime yönelik kıskançlık"*tan bahsetmektedir (Cox, 2010: 631). 1880'lerde İzmir'deki bir rüştiyede okuyan Halit Ziya Uşaklıgil, İzmir'deki gayrimüslim ve yabancı okullarla Osmanlı okullarını karşılaştırırken yabancı okullardan hayranlıkla bahseder (Uşaklıgil, 1969: 82-84). Amerikan Board teşkilatında uzun süre yöneticilik yapan James L. Barton da 1908 yılında yayımlanan *"Türkiye'de Gündoğumu"* başlıklı kitabında, yabancı okullarda eğitim görenlerin sonraki yaşamlarında iyi bir kariyere sahip olduklarına dikkat çekmişti: *"Türkiye'deki modern eğitim kurumları, bu ülkenin insanlarını yaşam, düşünce, âdet ve alışkanlıklarını yeniden biçimlendirmede önemli bir güçtür. Bu okullardan mezun erkek ve kadınlar bilgi isteyen mesleklerde olduğu gibi iş ve ticarete de ön sıralarda yer almaktadırlar. Misyoner okullarının eski öğrencilerinin büyük bir kısmı şimdi Avrupa ve Amerika'nın varlıklı tüccar ve işadamlarıdır"*(Barton, 1908: 192).

Başkentte çok sayıda devlet ve özel İslam okulu olduğu halde özellikle üst düzey memurların çocuklarını, bunların yerine yabancı okullara göndermesinin sebepleri kuşkusuz daha derinlemesine irdelenmeyi hak eden bir konudur. İlhan Tekeli'nin *"Toplumda değişmeye başlayan sınıfsal yapının yeniden üretilmesinde kalite açısından ortaya çıkan istemleri karşılamakta devletin girişimleri yetersiz kalmaktadır"* şeklindeki ifadeleri meselenin anlaşılmasına yardım edecek bir açıklama niteliğindedir (Tekeli, 1985: 471).

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı topraklarında yaşanan eğitim rekabetinde Osmanlı Devleti'ni harekete geçiren en önemli etkenlerden biri, giderek artan bir şekilde hissedilen yabancı okulların faaliyetleridir. 1880'lerde ve 1890'larda yabancı okulların sayılarının hızla yükselmesi; Osmanlı yetkililerinin, devletin geleceğiyle ilgili endişelerini daha da artırmıştır. Bu okulları destekleyen Batılı devletlerin, onları ticarî ve siyasî nüfuz kazanmak için bir araç olarak kullandıklarını düşünen Osmanlı yöneticileri, yasal düzenlemelerle bu okulların faaliyetlerini denetim altına almaya çalışmışlardır. Ancak büyük güçler tarafından imparatorluk üzerinde askerî ve siyasî baskıların uygulandığı bir ortamda, bu okulların varlığını kabul etmek zorunda kalmışlardır.

³³ Abdülkerim Efendi'ye göre çocuklarını yabancı okullara gönderenlerin affedilmeyecek tek hataları, *"çocuğa Hristiyan mektebine devamdan evvel hiç değılse devamı esnasında akaid-i diniyesinin güzelce öğretilmemesidir."*

³⁴ Abdülkerim Efendiye göre İslam mekteplerinin hakkıyla ıslah edilmesinin, Hristiyan okullarının itibarını sarsıp kendiliğinden kapanmalarını ve bu okulları açan papazların da ülkeden ayrılmalarını sağlayacaktır.

³⁵ Müslümanların, fitne çıkardıklarını düşündükleri misyonerlerin ilerlemeyi temsil edici yönlerini gıptayla takip ettiklerine dair bkz. Scott Rank, *"Centers of Provocation and Progress: Anatolian Missionary Stations Within the Ottoman State and Among Apostolic Armenians 1878-1896"*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

Yabancı okulların Osmanlı çocuklarını kendisine çekmesi, tepkilere neden olmuştur. Bu konuda Mabeyn'e gönderilen şikâyetler ve bunlara karşı alınacak tedbirleri içeren çok sayıdaki lâyiha bu tepkinin tezahürüdür.³⁶ Bunların içinde Mihran Boyacıyan, Agustino Danufso ve bir Ermeni ruhanî lider olduğu gibi ünlü Mısırlı düşünür Muhammed Abduh ve edebiyatçı Süleyman Nazif'in yanı sıra yerel ulema, vilayet ve merkez bürokrasisindeki pek çok şahıs da bulunmaktaydı. Bu kişilerin üzerinde durduğu temel husus, yabancı okullarla karşılaştırıldığında Osmanlı okullarının yetersizliğinin kabul edilmesiydi. Gayrimüslim çocukların da yabancı okullara gitmesini istemeyen Osmanlı yetkilileri, en azından Müslüman tebaanın çocuklarını buralardan uzak tutma hedefine odaklanmışlardı. Ancak yasak olduğu halde, daha iyi şartlarda eğitim alıp sanat ve ticarete kendilerine bir yer edinmek isteyen Müslüman çocukların yabancı okullara gitmelerine engel olunamamıştı. Bunun ne ölçüde yaygın olduğunu öğrenmeye çalışan yetkililer, zaptiye ve polis marifetiyle yabancı okullara giden öğrencileri tespit ettikten sonra velileriyle konuşarak çocuklarını bu okullara göndermekten vazgeçirmeye çalışmışlardır.

Bu sırada vilayetlerde Müslüman talebelerin yabancı okullara gitmesini engellemek için idadilerin yaygınlaştırılması gündeme gelmiş ve bu okullar için "maarif hisse-i ianesi" adıyla bir vergi konulmuştur. Her yerde hoşnutlukla karşılanmamış olsa da bu vergi sayesinde vilayetlerde Müslüman çocukların gidebileceği idadi okulları açılabilmiştir. Gayrimüslimlerin iktisadî ve eğitimsel avantajlarının yarattığı kaygı, bazı şehirlerde de "*sivil Müslüman tepkisi*"ni harekete geçirerek Müslüman özel okullarının açılmasını sağlamıştır. Bu tepki, yabancı okullardan dolayı rekabetin yoğun olduğu başta İstanbul olmak üzere Beyrut, Selanik, İzmir,³⁷ Trabzon ve Şam gibi vilayet merkezlerinde özel İslam okullarının açılmasını hızlandırmıştır.

Bu çalışma kapsamında incelenen belgelere göre, 1906 yılının Şubat'ında İstanbul'da yaklaşık 250 Müslüman çocuk yabancı okullarda eğitim görmekteydi.³⁸ Bunların dışında kendilerini belli etmemek için takma isimle yabancı okullara kaydedilenlerin eğitime gizlice devam etmesi ihtimali yüksekti. Ayrıca bu öğrencilerden kaçının uyarıları dikkate alarak bu okulları terk ettiklerine dair elde şimdilik bir veri bulunmamaktadır. Robert Koleji'ndeki Müslüman öğrenci sayısı yüzyıl dönümüne kadar neredeyse 10'u aşmazken, 1900 yılından sonra sayı 15'in üstüne çıkmıştır. Kolejin mezunları üzerine yapılan bir çalışmaya göre, Osmanlı Dönemi boyunca Robert Koleji'ne giden 706 Müslüman öğrenciden sadece 69'u mezun olabilmiştir (Sabev, 2014: 155, 157, 188). II. Meşrutiyet'in başında bu okullara karşı olumlu bir tavır takınan Osmanlı Hükümeti'nin, Robert Koleji'nde okuyacak Darülmuallimat mezunu beş Müslüman kız öğrenciye mezun olduktan sonra Maarif Nezareti'ne bağlı okullarda çalışmak şartıyla burs verdiği bilinmektedir. Uygur Kocabaşoğlu, tüm yabancı okullardaki Müslüman öğrenci oranının 1900 yılında %15 iken 1911'de % 56'yı bulduğunu ifade etmektedir (Kocabaşoğlu: 1985: 497-499). Robert Koleji'nde müdürlük yapan George Washburn, 1905 yılında 10 1907'de ise 20'nin üstünde Türk öğrenci bulunduğu belirtirken Robert Koleji mezunlarıyla ilgili çalışmasında Fatma Acun, Koleji'nin bu tarihlerden sonra Türkler için popüler olmaya başladığını söylemektedir (Washburn, 1909: 299; Acun, 2015:

³⁶ II. Abdülhamit'e sunulan eğitimle ilgili lâyihalar için bkz. Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, ss. 306-312.

³⁷ Türkçe, Rumca, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, İngilizce ve Arapça'nın her birini, 10.000'den fazla kişinin konuştuğu 19. yüzyıl İzmir'i için bkz. Şerife Yorulmaz, "XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi-Özel Sayı; Kurtuluşunun 70. Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu*, DEÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, Cilt:1, Sayı 3, Yıl 1993, İzmir, 1993, ss. 133-148.

³⁸ 1907 yılında İstanbul'da yabancı okullara giden Müslüman öğrencilerin isimleri Ek-1'de verilmiştir.

* Bu koleje, ilk Müslüman öğrenci 1866-67 öğretim yılında kaydolmuştu.

143). Adnan Şişman'ın yabancı okullarda okuyan öğrenci sayılarıyla ilgili verdiği rakamlar, 1911'den itibaren bu okullardaki Müslüman çocuk oranının arttığını göstermektedir. İstanbul'da 1911-12 öğretim yılında Notre-Dame de Sion'da 34 Müslüman kız öğrenci varken, Lazaristes cemiyetinin okullarındaki 530 erkek öğrenciden 134'ü Müslüman'dı. Assomption cemiyetine ait kolejde, 132 erkek öğrenciden 64'ü Müslüman iken Saint-Joseph Koleji'nin 693 öğrencinin 269'u Müslüman'dı (Şişman, 2006: 111, 122, 126, 132).

Özetle, yabancı okullar, buldukları yerlerdeki öteki dinsel cemaatlerin de zamanla kendi okullarını kurmalarına etki etmiştir. Bu sayede, Osmanlı genel okur-yazarlık oranının yüzde 5-10 olduğu 20. yüzyılın başında, bu oranın Lübnan'da yüzde 50'ye, Suriye'de yüzde 25'e yükselmesini sağlamıştır (Findley, 1996: 150-151). Bu rakamlar, adı geçen bölgelerde cemaatler ve devletlerarası yaşanan eğitim rekabetinden kaynaklanmıştır. Böyle bir ortamda Osmanlı yetkilileri, Müslüman çocukların yabancı okullara gitmesini engelleyememişlerdir. Ancak bu sırada sarf ettikleri çabalar, İstanbul'da çok sayıda okul açılmasını sağladığı gibi vilayetlerde de eğitimin yaygınlaştırılmasını hızlandırmıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Babıâli Evrak Odası:

BEO. 28/2045, BEO. 28/2045, BEO. 325/24341, BEO. 327/24485, BEO.1481/111013, BEO. 1563/117166

Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalemi:

DH.MKT.1049/29, DH.MKT.1774/103, DH.MKT.1776/5, DH.MKT.1797/68, DH.MKT.1808/23, DH.MKT.1870/9, DH.MKT.1940/68.

Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu:

DH.TMİK.M. 98/21.

İrade Dâhiliye:

İ.DAH. 38078, İ.DAH. 42205.

Maârif Nezâreti Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği:

MF.MGM.1/63, MF.MGM. 1/81.

Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi:

MF.MKT. 13/90, MF.MKT. 157/60, MF.MKT. 195/48, MF.MKT. 200/32, MF.MKT. 226/41, MF.MKT. 243/6, MF.MKT. 246/66, MF.MKT. 294/13, MF.MKT. 305/42, MF.MKT. 309/6, MF.MKT. 314/47, MF.MKT. 321/28, MF.MKT. 327/41, MF.MKT. 340/38, MF.MKT. 458/35, MF.MKT. 542/10, MF.MKT. 561/47, MF.MKT. 624/30, MF.MKT. 624/42, MF.MKT. 633/54, MF.MKT. 711/9, MF.MKT. 792/656.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı:

A.MKT.MHM. 450/53, A.MKT.MHM. 612/13, A.MKT.MHM. 700/5,

Şûrâ-yı Devlet Evrakı:

ŞD. 1960/5, ŞD. 1960/5.

Yıldız Esas Evrakı:

Y.EE. 91/29.

Yıldız Mütenevvi Maruzât:

Y.MTV. 32/45, Y.MTV. 185/80, Y.MTV. 260/200.

Yıldız Perakende Evrakı-Arzuâller ve Jurnaller:

Y.PRK.AZJ. 52/28.

Yıldız Perakende Evrakı-Maârif Nezâreti Maruzâtı:

Y.PRK.MF. 3/10, Y.PRK.MF. 3/13, Y.PRK.MF. 3/29.

Yıldız Perakende Evrakı-Mâbeyn Başkitâbeti:

Y.PRK.BŞK. 12/85, Y.PRK.BŞK. 5/37, Y.PRK.BŞK. 62/64.

Yıldız Perakende Evrakı-Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği:

Y.PRK.TKM. 45/5.

Yıldız Perakende Evrakı-Umum Vilayetler Tahrirâtı:

Y.PRK.UM. 44/96, Y.PRK.UM. 53/12.

Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı:

Y.A.HUS. 223/8, Y.A.HUS. 415/29.

Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı:

Y.A.RES. 101/309.

Zabtiye Nezâreti Belgeleri: ZB. 591/7.

Araştırma-İnceleme Eserler, Makaleler

Acun, F. (2015). Robert kolej mezunları ve meşhurları. *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, CIV(2), 136-164.

Adivar, H. E. (2011). *Mor salkımlı ev*. İstanbul: Can Yayınları.

Ağildere, S. T. (2008). Kültürlerarası iletişimde eylem odaklı yaklaşım: İstanbul Saint Joseph Lisesinin Türk öğrencileri (1870-1905). *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (18), 125-134.

Akyüz, Y. (1970). Abdülhamit devrinde Protestan okulları ile ilgili orijinal iki belge. *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, CIII(1), 121-130.

Akyüz, Y. (1992). Cevdet Paşa'nın özel öğretim ve Tanzimat eğitimine ilişkin bir lâyihası. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (3), 85-114.

Alkan, M. Ö. (2003). *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selânik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*. İstanbul: Boyut Yayın Grubu.

Balcı, S. (2008). Osmanlı Devleti'nde modernleşme girişimlerine bir örnek: Lisan Mektebi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, (44), 77-98.

Barton, James L. (1908). *Daybreak in Turkey*. Boston: Pilgrim Press.

Berker, A. (1945). *Türkiye'de ilköğrenim I (1839-1908)*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

- Cox, S. S. (2010). *Bir Amerikan diplomatının İstanbul anıları (1885-1887)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çetin, A. (1983). Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullar hakkında raporu. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (10-11), 189-217.
- Çetin, A. (1984). II. Abdülhamid'e sunulmuş Beyrut Vilayetindeki yabancı okullara dair bir rapor. *Türk Kültürü*, C22(253), 316-324.
- Deringil, S. (2002). *İktidarın sembolleri ve ideoloji*. (Çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Deringil, S. (2013). *Simgeden millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e devlet ve millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Durmuş, İ. (2001). Abdülkâdir b. Mustafa Kabbânî. *DİA*, C(24), 13-14.
- Düstur, I. Tertip, Cilt 5, ss. 759-760.
- Düstur, I. Tertip, Cilt 6, ss. 1456-1457.
- Eken, G. (2013). 19. Yüzyıl sonlarında Çankırı'da eğitime dair. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C37(1), 107-116.
- Fesch, P. (1999). *Abdülhamid'in son günlerinde "İstanbul"* (Erol Üyepazarcı, çev.). İstanbul: Pera Yayınları.
- Findley, C. V. (1996). *Kalemîyeden mülkiyeye: Osmanlı memurlarının toplumsal tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Fortna, B. C. (2005). *Mektebi Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İslam, devlet ve eğitim*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Haydaroğlu, İ. P. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U. (1985). Amerikan okulları. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, CII, 495-500.
- Koçak, C. (1985). Tanzimat'tan sonra özel ve yabancı okullar. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, CII, 485-494.
- Kodaman, B. (1980). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kurt, S. Keçeci (2008). *Yabancı okullara karşı Osmanlı refleksi: özel İslam mektepleri*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- M. Cemal, (1911). *Vesâik-i siyâsiye*. İstanbul: Metin Matbaası.
- Mutlu, Ş. (2005). *Osmanlı Devleti'nde misyoner okulları*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Oğuz, M. (2007). *II. Abdülhamid'e sunulan layihalar*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Ortaylı, İ. (1979). *Türkiye idare tarihi*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Önen N. ve Reyhan C. (2011). *Mülkten ülkeye: Türkiye'de taşra idaresinin dönüşümü (1839-1929)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rank, S. (2009). *Centers of provocation and progress: Anatolian missionary stations within the Ottoman State and among Apostolic Armenians 1878-1896*. İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakîyet ve Cumhuriyet Hatıraları* (Fatma Rezan Hürmen Yay. Haz.), 2000, İstanbul: Pınar Yayınları.

- Sabev, O. (2014). A Muslim/Turkish minority in Ottoman Constantinople: the Muslim/Turkish students of Robert College (1866-1925). *Osmanlı İstanbul'u I: I. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri* (Feridun M. Emecen-Emrah Safa Gürkan), İstanbul, 147-195.
- Somel, S. A. (2007). *150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856). Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı eğitim düzeninde dönüşümler* (s.61-84) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi.
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, otokrasi ve disiplin*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Strohmeier, M. (1993). Decision making and change in the ottoman empire. Caesar E. Farah içinde (Ed.). *Muslim education in the Vilayet of Beirut, 1880-1918* (s.215-241).
- Şişman, A. (1986). Mekteb-i Osmânî (1857-1864). *Osmanlı Araştırmaları*, C5, 83-160.
- Şişman, A. (1989). *Galatasaray Mekteb-i Sultânisi'nin kuruluşu ve ilk eğitim yılları (1868-1871)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınevi.
- Şişman, A. (2002). Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin son döneminde kurulan yabancı sosyal ve kültürel müesseseler. *Türkler Ansiklopedisi*, C14, 173-180. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Şişman, A. (2006). *XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde yabancı devletlerin kültürel ve sosyal müesseseleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Tekeli, İ. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e eğitim sistemindeki değişimler. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, CII, 456-475.
- Uşaklıgil, H. Z. (1969). *Kırk yıl*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Uyanık, E. (2014). II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan misyonerlerinin eğitim mücadelesi: Amerika'ya kaçırılan Nusayri kızları. *Kebikeç*, (37), 35-56.
- Ürekli, F. (2002). Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim sistemi ve kurumları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 382-406.
- Ürekli, F. (2009). Sanâyi-i Nefise Mektebi. *DİA İslam Ansiklopedisi*, C36, 93-97.
- Vahapoğlu, M. H. (1997). *Osmanlı'dan günümüze azınlık ve yabancı okullar*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Washburn, G. (1909). *Fifty years in Istanbul and recollections of Robert College*. Boston and New York: The University Press Cambridge.
- Yorulmaz, Ş. (1990). Osmanlı-Fransız ilişkileri çerçevesinde Osmanlı topraklarında açılan Fransız kültür kurumları ve bunların meşruiyet kazanması (19.yüzyıl-20.yüzyıl başları). *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (11), 697-768.
- Yorulmaz, Ş. (1993), XIX. yüzyılda kozmopolit bir ticaret kenti: İzmir. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi-Özel Sayı; Kurtuluşunun 70. Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu*; Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, CI(3), 33-148.

Ek-1: 1906 Yılında İstanbul'daki Gayrimüslim ve Yabancı Okullara Giden Müslüman Çocuklar³⁹

Beyoğlu Cadde-i Kebirinde Bonmarşe Mağazası Bitişindeki İngiliz Kız Mektebine Gidenler

- Babıâli Hukuk Müşaviri Mehmed Ali Efendi'nin oğlu.
- Cemiyet-i Rüşümiye azasından Ragıb Bey'in on yaşında kızı.
- Cemiyet-i Rüşümiye azasından Rasih Bey'in on bir yaşında kızı ve sekiz yaşında oğlu.
- Cevad Paşa'nın on bir yaşında kızı ve sekiz yaşında oğlu.
- Humbarahane Mektebi muallimlerinden Kaymakam Yusuf Bey'in oğlu Ali Efendi.
- Mehmed Ali Bey'in sekiz yaşında oğlu.
- Mekteb-i Bahriye Nazırı Hüsnü Paşa'nın on bir yaşında kızı.
- Merhum sadr-ı esbak Cevad Paşa'nın kızı

Galata'da Çınar Sokağı'nda Saint George adlı Protestan Mektebine Gidenler

- Ertuğrul Alay-ı Hümayunu kumandanı Hakkı Paşa'nın oğlu Feridun ve Nureddin beyler
- Avusturya Sefarethanesi kavaşlarından Mustafa Ağa'nın oğulları Mehmed ve Salih.
- İkametgâhı anlaşılamayan Mehmed Salahaddin Efendi.
- Kasımpaşa sakinlerinden Salih Efendi.
- Tersane-i Amire Kazgancıbaşı Osman Paşa'nın oğlu Ali Bey.

Beyoğlu'nda Alman Mektebine Gidenler

- Adliye ketebesinden Mehmed Efendi'nin oğlu Ali (12).
- Asakir-i Şahane Nizamiye Kolağalarından Efendi'nin oğlu Mehmed (24).
- Bab-ı Seraskerî Levazımat kaymakamlarından İbrahim Bey'in oğulları Hayreddin ve Alaaddin
- Cevizlikte sakin Kantar memurlarından Haydar Bey'in oğlu
- Cevizlikte sakin Mirliva Emin Paşa'nın oğlu.
- Doktor Derviş Bey'in oğlu Abbas (14).
- Galata Gümrüğü Ecza Muayyene memurlarından Nuri Bey'in oğlu.
- Gümrük muhasebecilerinden İbrahim Bey'in oğlu.
- Kadıköyü'nde mukim Mirliva Hakkı Paşa'nın oğlu.
- Kadıköyü'nde Pazar caddesinde sakin Yabancı Hakkı Efendi'nin oğlu.
- Kurbağalidere'de mukim Moralı İbrahim Paşazade Ali Bey'in oğlu.
- Kuşdili'nde sakin Kantar memurlarından Haydar Bey'in oğlu.
- Kuşdili'nde sakin merhum Reşid Paşa torunu Zeki Bey.
- Maliye ketebesinden Hacı Ahmed Bey'in oğlu Halil (12).
- Nafia Nezareti Evrak Müdür Muavini Ferid Bey'in oğlu Fahreddin Efendi.
- Pasaport Dairesi Müdürü Sadık Efendi oğlu Midhat (16).
- Şura-yı Devlet azasından Mansur Paşa'nın oğlu.
- Tıbbiye-i Şahane Alay Emni Ahmed Bey'in oğlu.

Yeldeğirmeni'nde Alman Mektebine Gidenler

- Kadıköyü'nde Pazar Caddesinde mukim Ahmed Bey'in oğlu.
- Yenipazar Askerî Kumandanı Miralay İzzetlü Hüseyin Mazlum Bey'in Oğlu Zeki Bey.
- Etibba-yı hazret-i şehriyariden Arif Paşa'nın oğlu.
- Hariciye Nezareti Tabiiyet Kalemi Müdür Muavini Nebil Bey'in oğlu.
- Rıza Paşada Sakız Ağacında sakin Arif Bey'in oğlu

³⁹ BOA., DH.MKT.1049/29, 19 Zilhicce 1323 (14 Şubat 1906).

- Sakız Ağacında sakin Arif Paşa'nın biraderi merhum Reşid Paşa'nın oğlu.
- Maliye Nezareti Defter-i Kebir ketebesinden Hüsnü Bey'in torunu Salahaddin Bey.
- Divan-ı Hümayun kalemi halifelerinden Ahmed Bey'in oğlu.
- Bab-ı Seraskeri Muhasebe Kalemi mümeyyizlerinden Kemal Bey'in Oğlu Nuri Efendi.

Galata'da Şişhane Sokağındaki Alman Mektebine Gidenler

- Şirket-i Hayriye Kumpanyasında tesviyeci Ahmed Efendi'nin oğlu Ali Rıza Efendi

Samatya'da Arab Kuyusundaki Alman Mektebine Gidenler

- Birinci daire-i belediye ketebesinden Cemil Efendi'nin oğlu Refet (12).
- Çarşı-yı Kebirde Antıkacı Abidin Efendi'nin oğlu Murad Efendi (13).
- Çarşı-yı Kebirde Antıkacı Abidin Efendi'nin diğer oğlu Zühdü (9).
- Koca Mustafa Paşada Doktor Binbaşısı Enes Ahmed Bey'in oğlu Zühdü Efendi.
- Postahannede müstahdem Ali Efendi'nin oğlu Fehmi Efendi (8).
- Postahannede müstahdem Ali Efendi'nin oğlu Nasuhi Efendi.
- Yedikule Şimendifer Fabrikasında Bakırcı Kazım Ağa'nın oğlu Mehmed (11).
- Yedikule Şimendifer Fabrikasında Bakırcı Kazım Ağa'nın diğer oğlu İsmail (9).
- Yıldız Saray-ı Hümayunu Doktorlarından Binbaşı Enes Ahmed Bey'in oğlu Nusret(12).

Gedikpaşa'da Karakol Sokağı'ndaki Amerikan Protestan Mektebine Gidenler

- Asakir-i Şahane kaymakamlarından Halid Bey'in kızı.
- Atik Ali Paşa Camii şerifi civarında sakin merhum Ali Paşa'nın Torunu Perihan (13).
- Atik Ali Paşa Camii şerifi civarında sakin merhum Ali Paşa'nın diğer torunu Leyla (7).
- Bağdad ve Musul Kapı Kethudası Sabri Efendi'nin oğlu İlhami Efendi.
- Bahçe Kapısında Selanikli meşhur tuhafçının kızı Afife (8).
- Bahçe Kapısında Selanikli meşhur tuhafçının oğlu Vahab (11).
- Direklerarasında Tuhafçı ve Çalgıcı Selim Efendi'nin oğlu Halim (13).
- Hasan Paşa merkezi kürbünde Camcı nam merkumun oğlu Abdullah.
- Maârif azalarından Bahaaddin Bey'in Kızı Meliha (7).
- Sadaret mektubcusu Nesib'in oğlu İlhami (12).
- Sobacı Salim Efendi'nin oğlu Halim Efendi.
- Sultantepeşi'nde Osman Ağa Cami-i şerifi civarında sakin telgrafta Reşad Bey'in oğlu.
- Şehzadebaşı'nda sakin Selanikli Doktor Vamık Bey'in kızı Semiha (13).
- Şehzadebaşında sakin Selanikli Doktor Vamık Bey'in oğlu Aziz (12).

Rumeli Hisarı'nda Robert Kolej Mektebine Gidenler

- Şam'edan-ı hazret-i şehriyariden Rumeli Hisarında sakin Ali Bey'in iki oğlu.
- Koskada sakin nalbur esnafından Hakkı Efendi'nin iki oğlu.
- Selanikli Evrenoszade Ali Bey'in bir oğlu.
- Cemiyet-i Rüşümiye azasından Talat Bey'in oğlu Tevfik Efendi (18)
- Yaveran-ı hazret-i şehriyariden Ferik Şakir Paşa'nın ismi meçhul çocuğu
- Yaveran-ı hazret-i şehriyariden Yüzbaşı Talat Bey'in oğlu Tevfik Efendi
- Hazine-i hassa-i şahane ketebesinden Hasan Bey'in ismi meçhul çocuğu

Bebek'te Fransız Mektebine Gidenler

- Arab Mehmed Efendi'nin oğlu Feyzi (13)
- Bahriye kolağalarından İbrahim Efendi'nin oğlu Edib (11)
- Bebek muhtarı İbrahim Ağa'nın oğlu Hüseyin (16)
- Bebek'te mukim muhtar İbrahim Ağa'nın bir oğlu.

- Bebek'te mukim Zenci Reyhan Ağa'nın oğulları Hilmi (14) ve Kadri (17).
- Bebek'te sakin Münib Bey'in oğlu Saim.
- Cemiyet-i Rüşümiye azasından Talat Bey'in oğlu Refik Efendi (15)
- Fransız Mekteb Muallimi Tevfik Fikret Bey'in oğlu Haluk.
- İsmail Bey'in oğlu Mehmet (14)
- Makinist Halil Efendi'nin oğlu Ali (15)
- Mekriköy Telgraf Müdürü İsmail Hakkı Bey'in oğlu Mehmed Salim.
- Mirgün'de sakin Tarabya Telgraf muhabere memuru İbrahim Bey'in oğlu Memduh.
- Musika-i Hümayundan mütekaid Halis Bey'in oğlu Saim (17)
- Orman memurlarından Süleyman Efendi'nin oğlu Kemal (14)
- Orman memurlarından Süleyman Efendi'nin oğlu Şem'i (12)
- Orman memurlarından Süleyman Kadri Efendi'nin bir oğlu.
- Rumeli Hisarı'nda sakin Binbaşı Refik Bey'in oğlu Şefik.
- Rumeli Hisarı'nda sakin Nihad.
- Yaveran-ı Hazret-i Şehriyariden Ali Bey'in iki torunu Mahmud ve Nuri.

Gedikpaşa'da Ali Bey Yokuşundaki Fransız Cizvit Erkek Mektebine Gidenler

- Adliye kâtiplerinden Mehmed Efendi'nin oğlu Ali (12).
- Altı Mermer'de sakin ketebeden Hilmi Efendi'nin oğlu Mehmed (12).
- Asakir-i Şahane kaymakamlarından Hakkı Bey'in oğlu Süreyya (13).
- Asakir-i Şahane kaymakamlarından Halid Bey'in kızı.
- Asakir-i Şahane Nizamiye kolağalarından Efendi'nin oğlu Mehmed (24).
- Bab-ı Ali Tercüme Odası kâtiplerinden Şahin Efendi'nin oğlu Sudi (12).
- Bayezidde Hasan Paşa Karakolu karşısında Musul köy kâhyası Hayri Bey'in oğlu İlhami(14).
- İcadiye'de sakin Adliyeden Ömer Bey'in oğlu.
- Kızıtaşı'nda sakin esnaftan Mehmed Ali Efendi'nin oğlu Hüseyin (12).
- Koska'da sakin Miralay Rıza Bey'in bacanağı Yemende Miralay Yeğeni İzzet (13).
- Koska'da sakin Miralay Rıza Bey'in oğlu Cevad (15).
- Köprübaşı'nda Haşmet Efendi Mağazasında tüccar Şevket Efendi'nin kızı Şevket.
- Oturduğu yer ve babasının ismi öğrenilemeyen Mehmed (13).
- Nafia Nezareti civarında sakin Doktor Derviş Bey'in oğlu Abbas (14).
- Nuh Kuyusu'nda sakin Bab-ı Seraskerîde Tevfik Bey'in oğlu Ali Efendi.
- Parmakkapı'da sakin merhum Cerrah Hasan Efendi'nin oğlu İbrahim (13).
- Sabah Gazetesi muharrirlerinden Tevfik Beyin kızları Nigar (9), Taan (10), Rana (11).
- Selanikli Şevket Efendi'nin kızı Fehime Hanım (10).
- Selanikli Tüccardan Ziya Efendi Kızı Habibe Hanım (10).
- Sultan Hamamı'nda Şamlı Mağazası sahibi İbrahim Efendi'nin kızları Fatma ve Aliye.
- Sultan Hamamı'nda mağazada tüccar Selanikli Abdi Efendi'nin kızı Safvet Hanım (10).
- Şura-yı Devlet azasından Reşad Bey'in oğulları Hayreddin (16) ve Şevket beyler (12).
- Yenişehirli Mehmed Ali Bey'in oğlu Hüseyin Efendi.

Kumkapı'da Samsun Sokağında Fransız Erkek Mektebine Gidenler

- Nafia Nazırı'nın hususi kâtibi Emin Bey'in kızları Fuad (8), Hayriye (7), Emine (6).
- Selanikli Bal tüccarı Kazım Efendi'nin kızı Şevket (10).
- Kadızade Zeki Efendi'nin kızı İlkan (9).
- Nafia Nezareti Hukuk Müşaviri Şadan Bey'in oğlu (9).
- Heyet-i Teftişîye azasından Mehmed Paşa'nın oğlu Veysi (14).
- Yenişehir hanedanından Mehmed Ali Bey'in oğlu Mehmed Besim.
- Sobacı Hakkı Bey'in küçük oğlu Abdullah Efendi.

- Necid Mutasarrıfı merhum Akif Paşa'nın oğlu Adnan (18).
- Divan-ı Muhasebat azasından Emin Bey'in torunu Turhan bin Ahmed Bey (16).
- Erkân-ı Harbiye Nizamiye kaymakamlarından Halid Bey'in oğlu Rıfkı (13).
- Yakup Ağa Mahallesinde sakin sobacı Hakkı Bey'in küçük oğlu Abdullah.
- Bağdad ve Basra Kapu Kethudası Hayri Bey'in oğlu.

Kumkapı'da Samsun Sokağında Fransız Kız Mektebine Gidenler

- Nafia müfettişlerinden Emin Bey'in oğlu Fuad Bey.
- Yemen Askerî Tabibi Miralay İbrahim Bey'in kızı Mefharet Hanım (12).
- Nafia Nezareti Sanayi Müdürü Hulusi Bey'in kızları Sabahat ve Melahat hanımlar.
- Sultan Hamamı'nda Balcı Mağazasında tüccar Şevket Mustafa Efendi'nin kızı Kevser.
- Sultan hamamında balcı mağazası direktörü Kadızade Zeki Efendi'nin kızı İlkan Hanım (9).
- Köprübaşı'nda Abdurrahman Tevfik Mağazasında tüccar Abdurrahman Tevfik Bey'in kızı Servet.
- Köprübaşı'nda Abdurrahman Tevfik Mağazasında tüccar Zeki Efendi'nin kızları Aişe ve Leyla.
- Nafia Nezareti Turuk ve Maabir Müdürü Hulusi Bey'in kızı Melahat Hanım (11).

Kadıköyü'nde Fransız Frerler Mektebine Gidenler

- Amedi Divan-ı Hümayun halifelerinden Safi Bey'in oğlu.
- Askerîye Tekaüd Sandığı Nazırı Muavini Tahir Paşa'nın oğlu.
- Cevizlikte sakin Maliye azasından Edhem Bey'in oğlu.
- Hariciye Nezareti memurlarından Ali Bey'in iki oğlu.
- Hünkâr İmamı İskelesinde sakin Onuncu Daire-i Belediyede Haşim Efendi'nin oğlu.
- Kadıköyü'nde Cevizlik'te sakin Doktor Cemil Bey'in iki oğlu.
- Köçeoğlu Hamamı karşısında sakin İranlı İsmail Efendi'nin iki oğlu.
- Maârif memurlarından Enver Bey'in bir oğlu.
- Mabeyn-i Hümayun doktorlarından Kolağası Mustafa Bey'in oğlu.
- Maliye Nezaretinden Nesip Bey'in iki oğlu.
- Onuncu Daire-i Belediye doktorlarından Mustafa Bey'in oğlu.
- Posta ve Telgraf Nezareti memurlarından Vehbi Bey'in oğlu.

Moda'da Fransız Frerler Mektebine Gidenler

- Acıbadem'de sakin Kolağası Rüşdü Bey'in kız çocuğu.
- Anadolu şimendiferinde makinist merhum Ahmed Efendi'nin oğlu.
- Askerî miralaylığından mütekit Refet Bey'in torunu Nazmi Bey.
- Bahriye kolağalarından Seyid Efendi'nin oğlu Osman Efendi.
- Baytar Mektebi muallimlerinden Mülkiye Doktoru Ekber Bey'in oğlu Mirza Asaf Bey.
- Beşiktaş'ta sakin bendegân-ı hazret-i şehriyariden Kadri BeyEfendi'nin oğlu.
- Cevizlik'te sakin Halise Hanımın oğlu.
- Çatalca Kumandanı Mirliva Mehmed Paşa'nın oğlu Hikmet Bey.
- Dersaadet'de fes tüccarı Tunuslu Yusuf Efendi'nin iki oğlu.
- Dersaadet'de Ramis Kışlası'nda süvari talim muallimlerinin Kaymakam Şevket Bey'in oğlu.
- Edirne Valisi merhum Akif Paşa'nın oğlu Hayatim Bey.
- Erenköyü'nde sakin Doktor Refet Hüsameddin Paşa'nın oğlu.
- Erenköyü'nde sakin merhum Sudi Paşa'nın oğlu.
- Hariciye Nezareti memurlarından Safi Bey'in oğlu.
- Hariciye Nezareti Tabiiyet Kalemî Müdür Muavini Nebil Bey'in oğlu.
- Hariciye Nezareti Umur-ı Muhtelif Müdür Muavini Kâmil Bey'in yeğenleri Enver, Nureddin ve Allaeddin.

- Haydarpaşa şimendiferinde kondüktör Mustafa Efendi'nin oğlu Muzaffer Efendi.
- Haydarpaşa şimendiferinde makinist Hüseyin Ağa'nın oğlu Halim Efendi.
- Kadıköyü'nde Hasırcıbaşı Mahallesindeki mektebin mubassırı Ahmed Efendi'nin torunu.
- Kadıköyü'nde mukim Mirliha Hakkı Paşa'nın oğlu.
- Kadıköyü'nde sakın bilamemuriyet Refet Bey'in oğlu.
- Kantar İdaresi kâtiplerinden Haydar Bey'in oğlu Baki Efendi.
- Kumaş tüccarı Şamlı Hacı Ömer ve Mehmed efendilerin oğlu Mehmed Tevfik ve Cemil.
- Makam-ı Seraskerî Levazım Dairesine memur Ferik Mustafa Paşa'nın oğlu Faik Bey.
- Meclis-i Maliye azasından merhum İbrahim Edhem Bey'in oğulları Neşet ve Kenan.
- Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Ders Nazırı Rasim Paşa'nın oğlu Refik Bey.
- Moda Caddesi'nde mukim etibba-yı hazret-i şehriyariden Arif Paşa'nın oğlu.
- Muhasebecilikten mazul Şemseddin Bey'in oğlu.
- Mülki ve Askerî Tekaüd Sandıkları Nazırı merhum Tevfik Paşa'nın torunu Fuad Bey.
- Nafia Nezareti Mühendislerinden Daver Bey'in Oğlu.
- Odun tüccarı merhum Şevki Bey'in oğlu Salahaddin Bey.
- Pekmezoğlu Tarlası'nda sakın İngiliz tebaasından Asaf Bey'in oğlu.
- Rızapaşa'da Sakız Ağac'ında sakın Arif Bey'in oğlu
- Rızapaşa'da sakın Gümrük kâtiplerinden Enver Bey'in oğlu.
- Rızapaşa'da sakın Tabib Müşir Arif Paşa'nın oğlu.
- Rızapaşa'da sakın tüccarlardan İranlı İsmail Efendi'nin iki oğlu.
- Eski Kütahya Muhasebecisi Şemseddin Efendi'nin oğulları Ekrem ve Kemal Beyler.
- Sadaret-i Uzma Mektubi Kalemi kâtiplerinden Ali Bey'in oğlu Salahaddin Bey.
- Sakız Ağacı'nda sakın Arif Paşa'nın biraderi merhum Reşid Paşa'nın oğlu.
- Sakız Ağacı'nda sakın tüccarlardan Zihni Bey'in iki oğlu.
- Selanik Tüccar Mahkemesi Reisi Servet Bey'in oğlu.
- Tophane-i Amire Meclisi azasından Miralay Emin Bey'in oğlu Mazhar ve Muzaffer.
- Yeldeğirmeni'nde sakın Miralay Bahaaddin Bey'in oğlu.
- Yeldeğirmeni'nde mukim Miralay Faik Bey'in oğlu.
- Zeynep Kamil Hastahanesi operatörü Miralay Cemil Bey'in oğlu İsmet Bey.

Selamsız'da Fransız Mektebine Gidenler

- Yedikule Nizamiye Karakoluna memur Binbaşı Ahmed Bey'in oğlu Faik Bey.
- Bahriye kolağalarından Mehmed Efendi'nin oğulları Salahaddin ve Nuri efendiler.
- Doktor Binbaşı Ali Bey'in hemşiresinin oğlu.
- Şura-yı Devlet İstinaf Mahkemesi muavinlerinden Fuad Bey'in oğulları Hamdi ve Avni.
- İranlı Hacı Ali Bey'in oğlu Hasan Efendi.
- Bahriye Paşalarından Ali Paşa'nın oğlu.
- Mirahor'da sakın Mehmed Bey'in iki oğlu.
- Hademe-i Hassa-i Şahane yüzbaşlarından HacıYaver Bey'in oğlu Şaban Bey.
- Bab-ı Vala-yı Seraskerî Muhasebe Dairesi halifelerinden Tevfik Bey'in oğulları Ali ve Faik.
- Üsküdar Büyük Nizamiye Karakolhanesinde Miralay Ahmed Bey'in oğlu Cevdet Bey.
- Tercüman Gazetesi matbaasında Refik Bey'in oğlu Nasuhi Bey ve kızı Nazire Hanım.
- Orman ve Maadin Nezareti mektubcusu Reşad Bey'in oğlu Nureddin Bey.
- Erkân-ı Harb mirlivalarından Rıza Paşa'nın oğlu Nureddin Bey.
- Tunus Bağ'ında sakın Mahir Bey'in oğlu Tahir Efendi.
- Üsküdar çarşısında tuhafçı Selanikli İbrahim Efendi'nin oğlu Nasuhi Bey.
- Fenerler müfettişi Neşet Bey'in oğlu Mahmud Efendi.

Taksim Cıvarı'nda Çukurçeşme'de Saint Pulchérie adlı Fransız Erkek Mektebine Gidenler

- Erzak-ı Askerîye mutemedi Yusuf Paşa'nın oğlu Cevdet Efendi.
- Erzak-ı Askerî mutemedi Yusuf Paşa'nın oğlu Ali Bey'in oğlu Behçet Efendi.
- Ayazpaşa'da serkeş Ali Bey'in oğlu Behçet Efendi.
- Beyoğlu Telgraf Müdürü Mustafa Efendi'nin oğlu Tahir Efendi.
- Haddehane müdürü Halil Paşa'nın oğlu İzzet Efendi.

Taksim'de Bursa Sokağında Sen George adlı Fransız İnas Mektebine Gidenler

- Girid Defterdarı merhum Esad Bey'in küçük kızı Cemile Hanım.
- Haddehane müdür Halil Paşa'nın küçük kızı.

Rumeli Hisarı'nda Fransız Mektebine Gidenler

- Koska Caddesinde sakin Sobacı Hakkı Bey'in oğlu Fuad ve Mahmud efendiler.

Galata'da Fransız Mektebine Gidenler

- Taşra Ordu-yu Hümayununda Binbaşı Doktor Mehmed Efendi'nin oğlu Emin Efendi.

Beyoğlu'nda Humbaracı Yokuşunda Rusya Sefareti Karşısında Fransız Mektebine Gidenler

- Şehremaneti azasından Yenişehirli İhsan Bey'in oğlu Hüseyin (16).
- Sarıyer'de sakin Reji Müfettiş-i Umumisi Mahmud Bey'in oğlu Arif.
- Topkapı Caddesi'nde sakin merhum Abdullah Bey'in oğlu Cemal Bey.

Büyükdere'de İtalya'nın Frenk Mektebine Gidenler

- Bab-ı Seraskerî Erkân-ı Harbiye Dairesine memur Miralay Rıza Bey'in bir oğlu ve iki kızı.
- Dördüncü Ordu-yu Hümayuna memur Ferik Nazım Paşa'nın kızı Atiye Hanım
- Konya Fırkası Erkân-ı Harb Reisi Rıza Paşa'nın oğulları Fazıl ve Fahri efendiler
- Konya Fırkası Erkân-ı Harb Reisi Rıza Paşa'nın kızı Aliye Hanımefendi
- Sarıyerli Balıkçı Mehmed Bey'in oğlu Mehmed Efendi

Taksim'de Hacı Hristo adlı Erkek Mektebine Gidenler

- Boğaziçi Yeni Mahaltesinde Dalyancı Nuri Efendi'nin oğlu Zeki Efendi.
- Fındıklıda Sakin Hami Efendi'nin oğlu Mazhar Efendi.
- Hazine-i Hassa-i Şahane ketebesinden Mustafa Efendi'nin oğlu Kazım Efendi.
- Nafia Nezareti ketebesinden Hilmi Efendi'nin oğlu Muzaffer Efendi.

Galata'da Felek Sokağında Musevi Alyans Mektebine Gidenler

- Bahriye Silahendaz Tabur-ı Hümayunu Kolağası Kamil Efendi'nin oğlu Osman Efendi.
- Bahriyeden Halil Paşa'nın oğlu Sudi Efendi.
- Balat Liman Reisi Kolağası Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu Tayyar Efendi.
- Humbarahane Mektebi muallimlerinden Kaymakam Yusuf Bey'in oğlu Ali Efendi.
- İdare-i Mahsusada Osman Paşa'nın oğlu Osman Efendi.
- Serasker Paşa'nın oğlu Kolağası Ziya Bey.
- Şamlı tüccarın yanında kâtip Mehmed Besim Efendi'nin oğlu Süreyya Efendi.

Kuzguncuk'ta Musevi Kız Mektebine Gidenler

- Beşiktaş Belediyesi mühendisi Sami Bey'in oğlu Haya Efendi.
- Beylerbeyi'nde Fıstıklı cami-i şerifi imamı ketebeden Neşet Bey'in oğlu Refet Efendi.
- Beylerbeyi'nde Saray-ı Hümayun bahçıvanbaşısı Mehmed Ağa'nın oğlu Cemil Efendi.
- Bimarhane Tabib-i Sanisi Avni Bey'in oğlu Mustafa Efendi.
- Çengelköyü'nde sakin Binbaşı Hidayet Efendi'nin oğlu Cevad Efendi.

- Dava vekillerinden Nuri Bey'in oğlu.
- Dersaadet İkinci Ceza Reisi Pertev Bey'in oğlu.
- Gümrük müfettişlerinden Nakib Bey'in iki kızı.
- Kuzguncukta Munir Paşada sakin dava vekili Nuri Bey'in iki oğlu.
- Maârif Nezareti Encümen-i Teftiş azasından Tahir Bey'in iki kız torunu.
- Topçu mirlivalarından Hüseyin Nuri Paşa'nın oğlu Şevket Bey.
- Tophane-i Amire Doktor Binbaşlarından Feyzi Bey'in oğlu Mehmed Efendi.